

ENYEDI GYÖRGY TUDOMÁNYOS ÉLETRAJZ

Enyedi György 2012. szeptember 10-én, életének 83. évében hunyt el.
Született Budapesten, 1930-ban.

Kutatási terület

Regionális tudomány
Társadalomföldrajz

Tanulmányok

1990 Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja
1982 Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja
1975 Akadémiai doktor
1962 Földrajztudományok kandidátusa
1953 okleveles közgazdász - Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Regionális tervezés és gazdaságföldrajz szak

Munkahelyek

1983-2008 MTA Regionális Kutatások Központja
1992- kutatóprofesszor
1983-1991 főigazgató
1960-1983 MTA Földrajztudományi Kutatócsoport, majd
1967-től MTA Földrajztudományi Kutatóintézet
1978-1983 osztályvezető
1974-1978 tudományos főmunkatárs
1962-1972 igazgató-helyettes
1960-1962 osztályvezető
1955-1960 tanársegéd majd adjunktus Gödöllői Agrártudományi Egyetemen
1953-1954 tanársegéd Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem

Oktatási tevékenység

1990-2001 egyetemi tanár ELTE BTK Szociálpolitika Tanszék
1985-1990 Janus Pannonius Tudomány Egyetem, Pécs
1976 címzetes egyetemi tanár Kossuth Lajos Tudomány Egyetem, Debrecen
1972-1974 Montpellier-i Egyetem
1962-1969 egyetemi docens Kossuth Lajos Tudomány Egyetem, Debrecen

Tisztségek

- 1999-2002 MTA alelnöke
- 1998-2002 Magyar-UNESCO Bizottsági elnök
- 1998-1999 OTKA alelnöke
- 1995-1998 Országos Területfejlesztési Tanács tagja
- 1994-1997 Országos Környezetvédelmi Bizottság tagja
- 1988-1996 MTA nemzetközi titkára
- 1984-1992 Nemzetközi Földrajzi Unió (IGU) alelnöke

2010 MTA RKK könyvbemutató
Enyedi György 80. születésnapjának tiszteletére

Tudományos, szakmai közéleti tevékenység

- Academia Europaea (London), tag
- CEU Kormányzótanács (Board of Regents), tag
- Collegium Budapest, felügyelőbizottsági tag
- Commission on Applied Geography, tag
- Croatian Geographical Society, tiszteleti tag
- French Geographical Society (Société Géographique), tiszteleti tag
- Finnish Geographical Society, tiszteleti tag
- International Geographical Union, tag
- International Social Science Council (Párizs), tag
- Kossuth- és Széchenyi-díj Bizottság Építészeti, Település- és Területfejlesztési Albizottság, elnök
- Magyar Földrajzi Társaság, tiszteleti tag
- Magyar Regionális Tudományi Társaság, alapító tag
- MTA Regionális Tudományos Bizottság, tag
- Magyar Szociológiai Társaság, tag
- Magyar Tudomány, szerkesztőbizottság tagja (főszerkesztője 1996–1999 között)
- Royal Geographical Society, tiszteleti tag
- Polish Geographical Society, tiszteleti tag
- Pro Renovanda Cultura Hungariae Alapítvány, alelnök
- Sigma Xi Scientific Society, tag
- Stratégiai Tanulmányok (2002-ig Kutatások) Programbizottsága, tag
- Tér és Társadalom, szerkesztőbizottság elnöke
- World Society of Ekistics, tag

Jelentősebb díjak, elismerések

2012 Doctor Honoris Causa, Szent István Egyetem

2009 Hild-díj, Magyar Urbanisztikai Társaság

2008 Lauréat d'Honneur, Nemzetközi Földrajzi Unió

2008 Pro Renovanda Cultura Alapítványi Fődíj

2007 Hazám Díj

2004 Magyar Köztársasági Érdemrend Középkeresztje

2002 Doctor Honoris Causa, Pécsi Tudomány-egyetem

1998 Széchenyi-díj

1995 Pro Régió Díj

1994 Trefort Ágoston-díj

1986 Magyar Földrajzi Társaság Kőrösi Csoma Sándor emlékérdme

1961 Akadémiai Díj

2009. Hild Díjasok

Publikációk

<https://vm.mtmt.hu/search/slist.php?lang=0&AuthorID=10000990>

HOMMAGE ENYEDI GYÖRGY PROFESSZORNAK

Enyedi György (2012) *Városi világ*. Budapest: Akadémiai.

Amikor elhatároztam, hogy ismerttetést írok Enyedi György éppen akkor megjelent új könyvéről, még nem volt szó arról, hogy elmegy, legalábbis én ezt nem akartam elfogadni. Ő ugyan már többször is mondta, de mindig elhárítottam. A könyvbemutató előtt végül is csak abban maradtunk, hogy jó, több könyvet már valószínűleg nem ír, hiszen ez az eddig tudásának (ő legalábbis ezt állította) összefoglalója, de azért tanulmányok még lesznek. Sajnos, nem így történt, a sikeres könyvbemutató után nem sokára végleg elment, orvosi értelemben, mert beteg volt, spirituálisan pedig valószínűleg elfáradt már. De az is lehet, hogy úgy látta: már mindent átadott nekünk, ideje, hogy felnőjünk mi is, a következő, ha nem is az övéhez hasonló nagy generáció, de olyan képzett nemzedék, akiknek tagjai immár maguk is mentorok lehetnek a fiatalok számára.

Bárhogy is van, nem hagyott elvarratlan szálakat. Ebben a könyvben, amit utolsó művének nevezett (s amit, a rá jellemző humorral, nem hattyúdálnak titulált, mert „*a hattyúnak szerfölött ronda a hangja*”) városföldrajzi-urbanisztikai tanulmányait foglalta össze. Az érdeklődő olvasó – beleértve ebbe a szakembereket, az egyetemistákat és a doktoranduszokat –, nem csupán képet kapnak szinte minden fontos, várossal összefüggő kérdésben, hanem egy elképesztő, hatalmas tudásmennyiséggel is találkozhatnak, egy nemzetközileg is kiemelkedő, otthon méltán szeretett és tisztelt tudós könyvéből.

Ez a könyv egyértelműen arra törekszik, hogy valóban összefoglaljon mindent, amit szerzője eddig olvasott, látott, kutatott a világban és Magyarországon, s ezáltal egy általános, átfogó képet adjon a „városi világról”. Amely sokrétű ugyan, és amely történetileg igencsak változó, de amely a nagy folyamatai alapján is leírható. A professzor egyik város, egyik várostérség iránt sem elfogult, nincs kiemelten elemzett térség, az észak- és a latin-amerikai, az európai, az afrikai, az ázsiai, az orosz, a japán és persze a magyar városokról egyaránt ír (pedig tudom, hogy Párizs volt a kedvenc külföldi városa, mert egyszer megkérdeztem tőle, és nem túl hosszú gondolkodás után ez volt a válasza).

Enyedi György többször is kiemeli, hogy célja az általános folyamatok összefoglalása és bemutatása, ezért nem használ mindent alátámasztó, bizonyító statisztikákat, nincsenek statisztikai táblák, könyvében csak néhány alapvető térképet, összegző statisztikai adatot találhatunk. Mégsem mondanám, hogy ez egy elméleti mű, sokkal inkább empirikus, még akkor is, ha nincsenek benne szociológiai jellegű dokumentumok, táblázatok sem, csak a valóságos, empirikusan is érzékelhető folyamatok.

Művében számos irodalmi hivatkozás is megjelenik, amelyek gyakran kritikai jellegűek. S nemcsak a saját szakterületének szakembereivel vitázik, de bírálja a városok (például Budapest) sorsáért felelős szereplőket is. A fővárosi önkormányzatot például azért, mert még mindig hiányzik Budapest jövőbeli európai szerepének megfogalmazása, annak stratégiája (35.). Az urbanisztika művelőit pedig azért, mert „*nem mindig ismerik fel azokat a társadalmi folyamatokat, melyek a rossz lakásviszonyokat, a*

¹ Prof. Dr. Szirmai Viktória, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, Szociológiai Intézet

városon belüli társadalmi konfliktusokat eredményezik”(37.). Kritikája azonban előremutató, a különböző szakterületek, illetve szakmák együttműködését is támogató, például azzal, amikor azt állítja, hogy az „urbanisztika a várostól nem alkothat egyoldalú képet, a városi térhasználat szempontjait össze kell hangolnia a városszociológia, az ingatlanpiac a várospolitikával, sőt – ez gyakran feledésbe merül – a városlakók szempontjaival” (uo.).

Ez az írásom Párizsban készült, s azt hiszem itt búcsúztam el igazán Enyedi Györgytől. Bevallom, hosszú ideig nem tudtam elolvasni a könyvet, nehéz volt a gondolatait úgy követni, hogy tudtam: nem hívhatom fel többé, hogy ez most milyen jó, vagy éppen vitatható. Mert vitázni is lehetett vele, odafigyelt a másik, az én esetemben a szociológus szempontjaira. Egy ízben, mikor megköszöntem a segítségét valamilyen munkám, vagy éppen közös írásunk, közös könyvünk kapcsán, azt mondta, én is tanultam tőled.

Másképp látom ma már a tér és a társadalom kapcsolatát, mint amikor megismerkedtünk. Akkor az ő véleménye az volt, hogy a lakóhely a társadalmi magatartás legfontosabb változója, nekem viszont az, hogy a társadalmi strukturális helyzet. Az évek alatt közeledett a két vélemény egymáshoz, sokkal komplexebben, egymásra gyakorolt hatásaik alapján elemeztük a tér és a társadalom viszonyát mind ketten. Hogy a felfogásbeli közeledésben volt-e szerepem vagy sem, valójában nem fontos. Ami fontos, hogy Enyedi György – bár közigazdász és geográfus volt, de – első helyet foglalt el azon közigazdászok és geográfusok között, akik erős társadalmi szemlélettel rendelkeztek, akik a teret társadalmi egységként fogták fel, s akik mindig tudták, hogy a területi folyamatok egyben társadalmi folyamatok is. Ezt az is jelzi, hogy amikor a könyvben bemutatja, mi is a város és milyen „arculatokkal” rendelkezik, akkor a földrajzi, közigazdasági, a történeti, a demográfiai, közjogi, közigazgatási, urbanisztikai, természeti, „arcok”, vagyis jellegzetességek mellett a város társadalmi arcát is megismerhetjük. Ebben többek között sorra veszi a társadalmi egyenlőtlenségek mérséklésére kialakított különböző szakmai és ideológiai koncepciókat, miközben vitatja is az urbanisták utópikus elképzeléseit, a neomarxizmus szempontjait, mondván, hogy erre a lényegi társadalmi problémára ők sem tudtak megfelelő válaszokat adni. Valószínűleg azért – s ezt a tények alapján, magam is így gondolom –, mert a „*piacgazdaság természetszerűleg újratermeli az egyenlőtlenségeket*” (32.). Ezek az egyenlőtlenségek – közte a szegregáció is – diszkriminatív jellegük miatt elítélendők, s ma egész Európa ezt is teszi. Miközben messze menően egyetért a professzorral is abban, hogy a szegregáció nem mindig negatív jelenség. Egy most kiadásra váró tanulmánykötetben (Szirmai – Váradi, 2102.) azt az álláspontot képviselem, amit Enyedi György következő mondata is kifejez: „*Úgy vélem, hogy a szegregáció egyfelől elválaszt (városnegyedeket), másfelől elősegíti az integrációt (a városnegyedeken belül)*” (33.).

A könyv egyik fő súlypontja az urbanizációs folyamatok, a városnövekedés szakaszainak, azok tudományos előzményeinek bemutatása, amelynek keretében megtudjuk, hogyan lesz a helyi sajátosságokra épülő különböző (közte európai, vagy éppen amerikai) modellekből világmodell, éppen Enyedi munkássága alapján. A világmodellség nála azt jelenti, hogy a jelzett periódusok az egész világon megjelentek, valahonnan, többnyire a fejlett országokból indultak ki, s terjedtek a perifériák, fél-perifériák felé. A világmodellség ideájából egy számunkra igen fontos szempont is következik, nevezetesen az, hogy nincs külön szocialista modell (57.). Ez az utolsó könyv azonban újragondolja a korábbi világmodell összetevőit, mert az önmagát mindig képző, a nagyvilággal szakmai kapcsolatokat folyamatosan ápoló tudós időközben rájött, hogy az 1980-as évek óta, amikor a modellt megalkotta, sok minden megváltozott, új területi, társadalmi és gazdasági folyamatok jelentek meg, főként a globalizáció eredményeként.

Ezért Enyedi kritikailag elemzi és újraértelmezi mind a történeti előzményeket, tehát az elmélete alapját adó holland iskola (van Den Berg) által definiált periódusokat, továbbá saját korábbi világmodelljét is. A holland iskola szerint az urbanizációt a szuburbanizáció, majd a dezurbanizáció és végül a reurbanizáció követi, amelyet a városok megújulásából fakadó tömeges visszaköltözés fogja biztosítani. Ő azonban sem a „reurbanizáció” kifejezésével, sem annak tartalmával, sem a magyarázó folyamatokkal nem értett egyet. A „reurbanizáció kifejezést pontatlannak, sőt félrevezetőnek tartom” – állítja (70.). Szerinte a történelmi városközpontok megújulása, a napi ingázás nehézségei nem okoznak ismét városi tömörülést, nem adják a tömeges visszaköltözést. Véleménye szerint a történelmi belvárosok újraéledése a városi agglomeráción belüli népesség átrendeződését és nem a visszaköltözést hozza magával (70.).

Az újracentralizációról (tehát ebben a kontextusban, nem a reurbanizációról) már korábban is másképp gondolkodott. Az informatika rohamos fejlődése alapján úgy vélte, hogy nagymértékű decentralizáció jön létre a területi szerkezetben. Itt Castellsre is hivatkozik, aki – hasonlóképpen, ahogy Enyedi az 1990-es évek elején –, az informatikai rendszerek fejlődése alapján a szervezeti, irányítói tevékenység decentralizálását prognosztizálta. De a tények mást mutattak, mégpedig azt, hogy a döntési, innovációs funkciók továbbra is nagyvárosokban maradtak, tehát nem decentralizálódtak – magyarázza Enyedi. Saját és Castells koncepciójával kapcsolatban végül azt írja, hogy „tévedtem.” A rá jellemző humorral hozzáteszi, hivatkozva Castellsre: „*legalább jó társaságban tévedtem*” (p. 47).

Az újragondolt negyedik szakasz a globalizált urbanizáció, amely a mai világ új globális gazdasági folyamatait, a kapitalizmus világrendszerének teljes kibontakozását fejezi ki, és amely az eredeti világmodell kimunkálásakor még nem volt teljes hatásában érzékelhető. Ezek a hatások pedig ismételt népességrobbanással jártak. „Az 1990-es évekre, nem prognosztizáltam a nagyvárosok és a megavárosok újabb népességrobbanását” – ismeri el a szerző (58.).

A negyedik szakasz, a globális hatások a világ minden részén megjelennek, azokban a helyeken is, ahol még az első három is érvényesül. De a szakaszok egymás utáni rendje, a földrajzi elterjedés folyamata már megváltozott, specifikálódott.

A gondolkodó, egyben kritikus szerző megemlíti, hogy az elődök igazából nem vizsgálták, hogy milyen lényegi erők hozták létre az urbanizációs ciklusokat (jóllehet ez egy alapvető kérdés, hiszen ez magyarázza meg a történéseket). Ezzel kapcsolatban Enyedi is csupán hipotézist fogalmaz meg. Véleménye szerint a hosszú távú gazdasági ciklusok adják a meghatározó mechanizmusait a modern urbanizációs ciklusok alakulásának (73.).

A könyvet olvasó érdeklődő részletes képet kap az egyes szakaszokról, a városrobbanás, a viszonylagos dekoncentráció, a dezurbanizáció, végül a globalizált urbanizáció jellegzetességeiről, a megjelenés időszakairól, az adott periódusra érvényes gazdasági ciklus sajátosságairól, a kapcsolódó társadalmi szerkezetekről, és a politikai rendszer formáiról. Ezek közül fontosnak tartom kiemelni a társadalmi szerkezeti hatásokat, az első szakasz éles osztályelvű tagozódását, a második szakasz során izmosodó középosztályosodást, a harmadik szakaszban formálódó nem-materiális értékek térhódítását, majd a globális szakasz regionális konfliktusait, éles társadalmi egyenlőtlenségeit.

Az utóbbiakkal kapcsolatban ismét csak tanultam tőle: a Párizs város tudományos tanácsához beadott és elnyert két hónapos kutatási ösztöndíj fő témája a párizsi és a budapesti régió társadalmi polarizációs viszonyainak a vizsgálata, a különbségek és a hasonlóságok feltárása. Az eddigi munka során folyamatosan azzal a kérdéssel szembesültem, hogyan lehet ezt a két nagyon különböző, eltérő méretű és funkciójú – Enyedi terminológiájával élve a 10 milliónál nagyobb párizsi megavárost

(városrégiót), egy fejlett térség valódi globális városát a kelet-közép-európai fél periferián található, budapesti agglomerációval összehasonlíthatni, akár csak egy tényező, vagyis a társadalmi polarizáció szempontjából is?

Az Enyedi féle világmodell gondolat alapján módosítanom van rá, hogy megvédjem saját kutatási célomat, annak relevanciáját. Enyedi György szerint a városi társadalmak szegregációja – vagy éppen a társadalmi polarizációja – éppúgy világjelenség (67.), mint a többi kapcsolódó folyamat, éppúgy megnyilvánul minden térségben, megjelenik mindenhol, mint a városokat leíró többi tényező. Jóllehet különböző formában és mértékben, más és más történelmi tényezők kondicionáltsága alapján, a globális hatások eredője szerint. Ezért lehet csak a fő trendeket – a szerző szavaival élve –, az általánost keresni és egyben tudni; az általános folyamat mögött sok a különbség is, de ez már egy másik kutatás tárgya lehet.

A nemzetközi, azon belül a francia és a magyar városszociológiai, városföldrajzi szakirodalom tanúságtétele szerint a fő társadalmi polarizációs trendek egyértelműen hasonlóak. Hiszen hasonló az európai (közte a párizsi régió) a városközpont (a városmag) kiemelt társadalmi státusa tekintetében (az amerikai modell ettől eltérő, ott a városközpont kisebb társadalmi értéket képvisel, mint az elővárosi sáv). Minthogy hasonló a környék, centrumhoz képest részben alárendelt társadalmi pozíciója, részben markáns differenciáltsága, magas és alacsonyabb társadalmi pozíciójú egységekre történő bomlása (ennek részletes leírását lásd Szirmai V.: *Urban Sprawl in Europe*, 2011, Egedy 2012, Kovács 2012, Kristóf és Megyesi 2012).

A két várostérség magjának, tehát Párizs és Budapest társadalomszerkezeti összevetése egyértelműen releváns, s nem is azért, mert a két település lakossága megközelítően azonos (2009-ben Párizsban 2,2 millió ember élt, Budapesten pedig 2010-ben 1 733 685 fő élt), hanem főként azért, mert mind két város belső társadalmi szabdaltságában erőteljesek a megfélemlések. A párizsi *beaux quartiers* megfelelőit a magyar fővárosban is megtaláljuk, ha nem is ugyanabban a tündöklő és gazdag differenciáltságban, mint amilyenek a jó és kedvezőtlenebb negyedek közötti eltérések. És akkor is megtaláljuk, ha a magyar jó városi negyedek lakóinak magyar viszonylatban magas jövedelme meg sem közelíti a másik város jobb negyedeiben élők jövedelmi körülményeit. A megfelelés akkor is megvan, ha a két város jobb negyedeinek ingatlanárjai, valamint ingatlan értékeinek a jellemzőiben elképesztőek a különbségek.

A lényeg azonban az a társadalmi (jövedelmi, szakképzettségbeli) összetételbeli különbség, ami a hazai jobb városrészek és a hátrányos helyzetű városnegyedek között van, s amely empirikusan egyértelműen igazolt (Szirmai 2009).

Enyedi professzor a hasonlóságokat kereste, tette ezt azért, hogy bemutassa a magyar városok, a városi térségek, a hazai urbanizáció európai egyben globális jellegét, amely ugyan éppen a történelmi adottságok, a fél-periférikus földrajzi helyzet miatt késleltetett, de egyben követő jellegű. Ő is tudta persze, sőt, maga is megemlítette, hogy a különbségek kutatása is fontos. De ez az utolsó munka mégis főként az általánosra koncentrált, s talán nemcsak a szintézis készítés igénye miatt, hanem azért is, hogy rámutasson, s a fiatalok figyelmét is felhívja arra, hogy legyünk büszkéek az európaiságunkra. De ezt, sajnos, már nem tudjuk tőle megkérdezni, ezért ez az én feltevésem marad csupán.

Párizs, 2012. október 24.

HIVATKOZÁSOK

Egedy T. (2012). Meddig terjeszkedhetnek városaink? *Területi statisztika*. 15. (52.) 2. p. 200-203.

Kovács Z. (2012). Literature: Szirmai V.: Urban sprawl in Europe. *Hungarian Geographical Bulletin* 60 (4) p. 397-402.

Kristóf L. és Megyesi B. (2012). A város diadalmaskodik? *Socio.hu* 1. sz. p. 11-13. Elérhető: http://www.socio.hu/3pdf/2kristof_megy.pdf
[letöltve: 2012-10-24]

Szirmai V. (szerk.) (2009). *A versenyképesség társadalmi tényezői – Hogyan lehetnek a magyar nagyvárostérségek versenyképesebbek?*
Budapest – Pécs: Dialóg – Campus.

Szirmai V. (szerk.) (2011). *Urban sprawl in Europe*. Budapest: Aula.

Szirmai V. – Váradi Zs. (2012). Térbeli-társadalmi elkülönülés és integráció a magyar nagyváros-térségekben. In: Kovách I., Dupcsik Cs., P.Tóth T. és Takács J. (szerk.) *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon*. Budapest: Argumentum (megjelenés alatt).

ENYEDI GYÖRGY EMLÉKÉRE

EGY FIATAL GEOGRÁFUS SZEMÉLYES EMLÉKEI A PROFESSZORRÓL, A PÉLDAKÉPRŐL ÉS A BARÁTRÓL

Ez az írás személyes hangvételi lesz. Azt írom meg, amit Enyedi professzor évtizedes barátsága és szakmai pályámon nyújtott segítsége jelentett nekem.

Enyedi György professzorral való barátságom egészen kislánykoromig nyúlik vissza. Hiszen családi jó barátként gyakorta tisztelte meg feleségével, Irénnel az otthonunkat, és sok kellemes estét töltöttem a társaságukban én is. Nagyon büszke voltam – már kislányként is – a hozzá fűződő barátságomra, mert nem sokaknak, de nekem megengedte, hogy „Gyurinak” szólítsam. Őt, a nemzetközi hírű és nemzetközileg elismert több nyelven beszélő geográfus tudóst, a Magyar Tudományos Akadémia alelnökét, a Magyar UNESCO Bizottság elnökét, a magyar regionális tudomány – későbbi szakmám – atyját. Már kislányként is csodáltam hihetetlen tájékozottságát, és mély tudását a körülöttünk levő világ dolgairól. Nem lehetett olyat kérdezni Tőle, amire nem tudott válaszolni. Lenyűgözött a jártassága a világ különböző országainak kultúrájában amelyekről nagy világutazó lévén nem csupán olvasott, hanem személyesen is megtapasztalt. Talán nincs is olyan földrész, ahol ne járt volna élete során.

Enyedi Györgyhez fűződő évtizedes barátságom és tisztelem minden bizonnyal szerepet játszott abban, hogy később a geográfiát választottam hivatásommá.

Érdeklődésemet már egyetemista koromban is elsősorban a társadalom- és településföldrajz kötötte le. Így később, a Széchenyi István Egyetem Regionális Gazdaságtudományi Doktori Iskola doktoranduszként kutatási témám is ehhez kapcsolódóan a budapesti agglomerációban zajló városfejlődési folyamatok, a szuburbanizáció vizsgálata lett. Fiatal, kezdő és a témájában bizonytalan kutatóként többször is szakmai tanácsot kértem a professzor úrtól, a kutatási témám kiválasztásában, és a főbb kutatási kérdések meghatározásában. Mindig szakított időt arra, hogy segítse a fiatalokat, így engem is. Emlékszem, mikor négy hónapos ösztöndíjjal Párizsban voltam, s ő is kint volt néhány napot, kértem tőle egy találkozót. Enyedi professzor igazi gentlemanként a Luxembourg kert mellett levő, híres és patinás Rostand Kávézóban adott randevút, ahol egy finom kávé és sütemény mellett beszéltem meg velem a párizsi és a budapesti városfejlődés különbségeit, hasonlóságait. Mindig arra intett, hogy a várost csak a tágabb környezetében lehet megérteni, és mindig komplexen, a gazdasági és a társadalmi folyamatokkal együttesen kell vizsgálni. Mert a város nem csupán központi hely, hanem – Christaller után – „arcai vannak”. Ahogy Glatz Ferenc fogalmaz Enyedi György, legfrissebb s egyben sajnós legutolsó, ám a szakma által (sokadik) alapműként tekintett *Városi Világ* című könyvének hátoldalán: „Amit Enyedi nem tud a városról, azt nem érdemes tudni.”

Enyedi professzor legújabb könyvében újraértelmezte és egyben felül is vizsgálta az 1982-ben megjelent „*Városnövekedés szakaszai*” című művében leírt városfejlődési ciklus modelljét. Akkor még úgy gondolta, hogy a világméretű

1 Schuchmann Júlia, tudományos segédmunkatárs, PhD jelölt, MTA Közgazdaság-és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete, Nyugat-magyarországi Tudományos Intézet.

koncentrációs, agglomerációs folyamatokat dekoncentráció fogja felváltani, az információs társadalom gyors térhódításának köszönhetően egy kiegyenlítettebb városhálózat fog kialakulni.

Kutatói és emberi nagyságát mutatja, hogy képes volt közel húsz év után felülbírálni korábbi tudományos nézeteit a globális városfejlődési modellről és új megvilágításba helyezni azokat. Enyedi György ma úgy látja, hogy a globalizáció korában, a globális városok gazdasági (pénzügyi) és népességi súlya tovább fog növekedni, miként a bennük feszülő térbeni-társadalmi egyenlőtlenségek is. A globális városfejlődés ciklusmodelljének 4. szakaszát ennek az új paradigmának megfelelően a globalizált világ urbanizációjának nevezte át, érzékeltetve a világméretű folyamatok térnyerését.

Enyedi György neve fogalomná vált a szakmában, iskolát teremtett. Éleslátásával és szakmai nagyságával, mély tudásával Enyedi professzor ezúttal is irányt mutatott a szakmának.

Legutolsó könyvének eredményei velem is újragondoltatják a doktori disszertációm kutatási kérdéseit. Vajon a globális társadalmi-gazdasági folyamatok a budapesti agglomerációban is hasonló térbeni-társadalmi egyenlőtlenségeket hoztak-e létre? Vajon a dekoncentrációs folyamatokat Magyarországon is térbeni koncentráció váltja fel, melyben a főváros népességi és gazdasági súlya tovább növekszik?

Sokat segített akkor is, amikor tanácstalan voltam abban, hogy vajon jól választottam-e ki a kutatási mintaterületemet, hogyan fogom megvédeni a szakma előtt? Ő rám nézett és azt mondta: „A tudományban nincsenek abszolút igazságok. Határozd meg Te, hogy a Te kutatásod témája szempontjából mit értesz szuburbán település alatt! Ha világosan meghatározod és alátámasztod, nem lesz támadható.” Nem csupán nagyobb önbizalommal, hanem a felesége, Irén által csomagolt finomságokkal tértem haza.

Utoljára a *Városi Világ* bemutatóján találkoztam Enyedi Györggyel az Akadémián. Bár ereje már láthatóan fogytán volt, mégis megígérte, hogy küld nekem (és nem csak nekem, hanem mindenkinek) egy dedikált példányt a könyvéből. Néhány hét múlva megérkezett a dedikált példány a postaládámba. Ez az üzenet állt benne: *Schuchmann Julinak, fiatal, ám régi barátomnak, saját tudományos arcának megformálását kívánva. Gyuri*

Megfogadom a tanácsod. Köszönöm, hogy a barátod lehettem. Nyugodj békében.

AMIT A „VÁROSI VILÁG” A FIATAL KUTATÓI GENERÁCIÓ SZÁMÁRA JELENT

HATTYÚDALUNK ENYEDI GYÖRGYHÖZ...

Enyedi György (2012). *Városi világ*. Budapest: Akadémiai.

Valamennyi tudományterületnek léteznek – az általuk létrehozott grandiózus szellemi termékek okán – „halhatatlan”, emblematikus nagyjai. Az elmúlt fél évszázad geográfiájának Enyedi György szimbóluma, vezéregyénisége volt; véleményünk (és sokak véleménye) szerint városföldrajzzal foglalkozó tudományos mű Enyedi munkáinak felhasználása nélkül nem hozható létre. Műveinek talán legnagyobb értéke, hogy szemléletmódjában, kutatásaiban mindvégig jelen volt a gazdasági folyamatok mögött meghúzódó társadalmi tartalom: a regionális térfolyamatokat konzekvensen társadalmi és gazdasági szemüvegen keresztül vizsgálta, amellyel alátámasztotta a földrajztudomány interdiszciplináris jellegét.

Fiatal kutatókként tisztában vagyunk vele, hogy Enyedi tudományos munkái – amelyek kutatási területünk, a társadalomföldrajzi és városkutatási diszciplína kiemelkedő fontosságú alapművei – erőteljesen befolyásolták és fogják befolyásolni pályánkat. Mind a recenzált kötet, mind Enyedi többi munkája biztos alapot jelent városkutató munkánkhoz, amelyért Enyedi Györgynek köszönettel tartozunk, s tartozik a teljes társadalomföldrajzi szakma.

Egy kutató életében kevés olyan könyv létezik, amelyet bármikor elő tud venni, ha szakmai kérdések merülnek fel, vagy éppen tanít, s amelyet mindig frissnek, aktuálisnak tekint. Amikor a könyvbemutatót követően kézhez kaptuk, majd elolvastuk a *Városi világ* dedikált példányait, tudtuk, hogy ez a könyv előkelő helyet fog elfoglalni polcainkon. Amit mindig is csodáltunk Enyedi Györgyben és írásaiban – s amit nekünk, az új generációnak mindenképpen fontos megtanulnunk –, hogy soha egyetlen felesleges mondat sem szerepelt munkáiban: mindig lényegre törően fogalmazott, csak a fontos információkat és tudásanyagot írta le, s mindezt rendkívül szemléletesen és visszafogott humorával fűszerezve. A kötet ritka értékei közé tartozik az az önkritikus jelleg is, amely egyben a szerző emberi nagyságát mutatja számunkra. Enyedi professzor úr kutatói pályájának számos állítását, definícióját, prognózisát gondolta végig és az általa tévesnek gondolt tendenciákat most, a globalizálódó világ átalakító hatásainak tükrében aktualizálta. Ennek kiváló példája a tudományos berkekben jelenleg legkomplexebb módon kidolgozott, legszélesebb körben ismert és alkalmazott globális urbanizációs ciklusmodellje: könyvében maga is kifejezi kétségeit a „ciklikus” pálya érvényességével kapcsolatban.

Életpályáját lezáró művében Enyedi megfogalmazza a kérdést, hogy „mi magyarázza a városi világnak az ezredfordulón észlelhető elterjedését s alapvető átalakulását”? A kérdés megválaszolásához a könyv tömören összegzi a mai urbanizációs folyamatok sajátosságait, az egyes makrorégiók városfejlődési folyamatait és legújabb trendjeit, a város térszervező funkcióinak átalakulását, s teszi mindezt úgy, hogy a városfejlődési folyamatokat összeköti és a világot átformáló társadalmi folyamatokba helyezi. Szerkezetét tekintve a kötet – az urbanizációs szakaszok nyilvánvaló logikája mellett – két markáns, más-más szempontból kiemelkedő fontosságú strukturális egységre osztható.

¹ Az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézetének munkatársai

Első része valóban szintetizáló, tipizáló munka, az Enyedi-életmű városokkal foglalkozó szeletének kvintesszenciája. Az első három fejezet olvasásakor önkéntelenül is William D. Pattison és Salvatore J. Natoli amerikai geográfusok szállóigévé vált idézete juthat eszünkbe, akik szerint a földrajz „a tudományok Los Angeles-e (...) (amely) hatalmas területre terjed, összeolvad a szomszédaival, és roppant nehéz megelni a központját” (idézi Abler 1987: 513.). Enyedi György tudományos életműve legalább ennyire szerteágazó; roppant tudományos örökségét szemlélve láthattuk, hogy közgazdászként szerzett diplomát, közel 60 éves kutatói pályája során foglalkozott a mezőgazdaság földrajzával, társadalomtudományi-, közgazdasági- és területfejlesztési kérdésekkel, a rurális térségek helyzetével és jövőképevel, továbbá a regionális tudomány hazai alapítójaként tartják számon. Utolsó könyvének első részével azonban – a fenti idézettel szólva – megtalálta, összegezte és a lehető legszélesebb olvasóközönség elé tárta vissza-visszatérő (talán legkedvesebb?) kutatási témája, egy sajátos világ, a *Városi világ* központját.

A munka egészét ezidáig számos jelzővel halmozták el, egyrészt a kötet méltatóinak tollából (amelyek szerint a mű „kritikai áttekintés”, „életmű-összefoglaló” (Glatz Ferenc), illetve „briliáns summázat” (Rechnitzer János); másrészt a megjelenése óta napvilágot látott könyvismertetésekben, recenziókban, amelyek többek között „kiváló összefoglaló munkaként”, „kötelező olvasmányként” aposztrofálják (Mészáros 2012: 351.). A fenti megállapítások ugyanakkor véleményünk szerint inkább a kötet első feléről mondhatók el, második része ugyanis – részben Enyedi elmúlt években publikált munkáira támaszkodva – olyan hiánypótló, önmagukban is értelmezhető alfejezeteket tartalmaz, amelyek a hazai városföldrajzi diszciplínában sajnálatos módon még napjainkban is „hiány-területeknek” számítanak. Hazánk városföldrajzában ilyen *terra incognita* például „Az afrikai urbanizáció”, „A latin-amerikai város” és „A japán város” bemutatása, de kevés kutatási előképtől eltekintve „Az ázsiai város” és „Az észak-amerikai város” jellemzése, valamint „Az orosz városhálózat kialakulása” is kevésbé kutatott témának számít; e fejezetek erénye tehát éppen az, hogy hazai szerzőtől, magyar nyelven születtek. Ezen országok, országcsoportok, térségek eltérő urbanizációs típusai és jellegzetességei ugyanakkor azt is bizonyítják, hogy túlzás egységes urbanizációs modellről beszélni, mivel – a világ folyamatos homogenizálódása ellenére – a városfejlődés a történelemben, a földrajzi elhelyezkedésben és a kulturális jegyekben rejlő sajátosságok és különbségek miatt mindenütt eltérő módon megy végbe.

Könyve záró fejezetében Enyedi a „Jövő városáról” ír, kutatói pályája utolsó szakaszában ugyanis a posztindusztriális, globalizálódó világ városiasodási folyamataira koncentrált. E részben különböző scenáriókat vázol fel a jövő városfejlődési folyamataival kapcsolatban, amelyek alapjául a jelenleg zajló „posztmodern urbanizáció”, valamint a különböző makrotérségekben megfigyelhető – egyrészt differenciáló, más szempontból ugyanakkor homogenizáló – urbanizációs folyamatok szolgálnak.

Végezetül, mivel recenzióknk célja nem kizárólag a tudományos eredmények bemutatása, hanem az emlékezés is, fontosnak tartjuk kiemelni Enyedi olvasmányos, gördülékeny stílusát, és nem utolsó sorban humorát. Sokak szerint a humor és a tudomány nem összeegyeztethető, egy tudományos munkának minden esetben tényszerűnek, kizárólag a kutatási témával foglalkozó feldolgozásnak kell lennie. Ennek cáfolatához ugyanakkor elegendő beleolvasni a *Városi világ* Előszavába: „A *Városi világ* azonban utolsó művem. Nem „hattyúdalom”: ez nagyon lírai hangzású lenne, másrészt a hattyúnak szerfölött ronda a hangja, s talán ez kötetemre nem érvényes”. Ez a sokakat megragadó és gondolkodásra ösztönző mondat kifejezi a Professor Úr hallatlanul jó, helyénvaló humorát. Recenzióknk – a szerzőt megidézve – a mi „hattyúdalunk Enyedi Györgyhez”, nekünk, fiatal

kutatóknak ugyanis még szerfölött ronda a hangunk, e tekintetben (is) fel kell nőnünk a mesterekhez, a városi világ tanulmányozásakor elsősorban Enyedi Györgyhöz.

HIVATKOZÁSOK

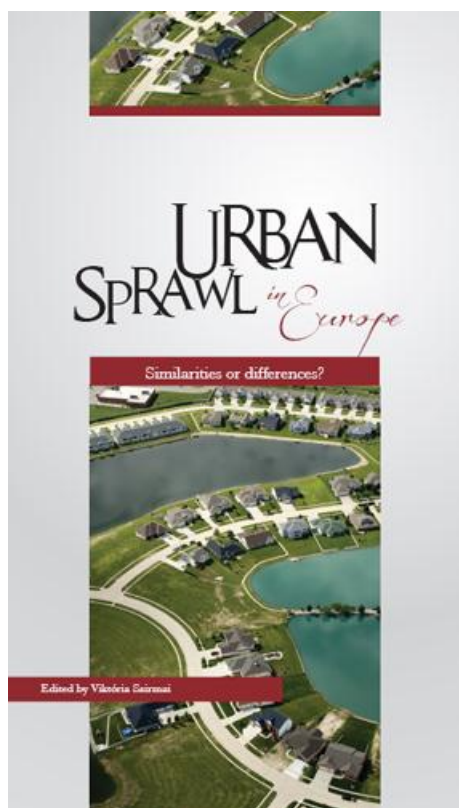
Abler, R. F. (1987) What Shall We Say? To Whom Shall We Speak? *Annals of the Association of American Geographers*, 77 (4), p. 511–524.

Mészáros R. (2012) Enyedi György: Városi világ (Recenzió). *Földrajzi Közlemények*, 136 (3), p. 351–352.

ÁTALAKULÓ NAGYVÁROSOK

Szirmai Viktória (szerk.) (2011). *Urban sprawl in Europe*. Budapest: Aula

Az „Urban Sprawl in Europe” című nemzetközi konferencián (MTA Szociológiai Kutatóintézete és MTA-VITA alapítvány, 2011. november 18. Budapest, Országház utca 30. Jakobinus terem) tartott könyvbemutató alapján fordította: Csizmady Adrienne. Lektorálta: Szirmai Viktória

Mike Davis 2006 – *A Nyomornegyedek Bolygója* c. könyvében azt állítja, hogy a világ, és benne az emberiség ma egy „vízválasztón” kel/halad át, olyan alapvető átalakuláson megy keresztül, amely legalább olyan fontos, mint a neolitikus vagy az ipari forradalom volt. Ez az átalakulás a globalizációval összefüggő olyan urbanizációs fordulat, amelyre az emberiségnek, és kiváltképp a tudománnyal foglalkozóknak fel kell készülniük.

A globalizáció ma már egyre inkább egyet jelent az urbanizációval, hiszen a globalizáció alapvetően városokban játszódik. A világ népességének a többsége ma már városokban él, a legfejlettebb térségek esetében ez az arány 80% fölötti. Az előrejelzések szerint 2025-re Kínában 15 olyan hatalmas város lesz, ahol 25 millió az átlagos népesség szám! S bár Európában nem várható ilyen méretű város létrejötte, a városterjeszkedés folyamata itt is napirenden van. Éppen ezért a témára vonatkozó minden új tanulmány több mint üdvözlendő.

Az *Urban Sprawl in Europe. Similarities or differences?* című könyv egy magyarországi kutatás, a „Fenntartható fogyasztás, termelés és kommunikáció” című nagy projekt eredményeire épül. A projekt 2009 és 2011 között valósult meg, a

Norvég Pénzügyi Mechanizmus támogatásával, a Budapesti Corvinus Egyetem által vezetett konzorcium keretei között, többek között az MTA Társadalomkutató Központ Szociológiai Intézet részvételével. A kutatóintézet által végzett egyik alprojekt, „A modern fogyasztási modelleket meghatározó társadalmi mechanizmusok és érdekviszonyok. A fenntartható területfogyasztás modellje” című kutatás, a társadalmi és közgazdasági kérdéseket területi kontextusban, interdiszciplináris jelleggel vizsgálta. S bár a fő kérdés a magyar trendek azonosítása volt, a nemzetközi összehasonlítások is lényegesnek bizonyultak. Ezért is került sor a kutatás területén elismert külföldi kollégák bevonására, a budapesti régió mellett, a koppenhágai, a párizsi, és a bécsi régió vizsgálatára, összegző esettanulmányok készítésére.

A kötet átfogó módon mutatja be a négy várostérség *urban sprawl* modelljeit, miközben a városi centrumokban lejátszódó folyamatokra, a budapesti és a bécsi városközpontok felújításának, a dzsentrifikálódás tendenciáira is kitér.

Természetesen az esettanulmány mindig szelektív, s éppen ezért kockázatos műfaj is. Miért pont ezek a városok szerepelnek, és miért nem szerepel ez vagy az a város? Miért nincs köztük például Brüsszel? (hiszen az akár Párizs alközpontjának is tekinthető, mivel a párizsi városközponttól csupán 1,5 órára helyezkedik el.) Mint minden hasonló esetben, most is kérdezhetnénk, hogy miért nem döntöttek a szerzők máshogyan? A válasz mindig a körülményektől, a lehetőségektől és a korlátoktól függ; de akárhogy is nézzük, Kopenhága, Párizs, Bécs és Budapest mindenképpen érdekes esetek.

A könyvet megalapozó kutatási programot Prof. Dr. Szirmai Viktória vezette, aki a könyv szerkesztője is. Az elméleti háttérrel a könyv két fejezete foglalkozik: Szirmai Viktória bevezető tanulmánya, illetve Enyedi György fejezete a városfejlődés különböző szakaszairól.

Az *urban sprawl*-ról szóló viták mindig két dologból indulnak ki: egyrészt abból, hogy a városterjeszkedés milyen hatással van a térségi életszínvonal emelkedésére, másrészt abból, hogy a „jó élet” (*good life*) milyen standardjai alakultak ki a – tipikusan szuburbán – amerikai életformában. Ebben az összefüggésben az urbanizációt jellemző számadatokat a fogyasztási modellek térképeivel és a városfejlesztési tervekkel kell összevetnünk. Ilyen projekt volt például Ebenezer Howard *Garden-Cities* elmélete, amely a városi expanziót, a nem kívánatos szétterjedési tendenciákat igyekezett korlátozni.

Ezért aztán helyes, ha jelezzük, milyen különbségek vannak az amerikai és az európai növekedési modellek között. Európában különböző trendeket figyelhetünk meg. A nagy európai metropoliszokban a városi lakosság aránya sok esetben magasan felülmúlja a szuburbán népesség arányát. (Ez különösen érvényes a korábbi szocialista országok fővárosaira, de hasonló a helyzet másutt is, mint például Berlinben, Bécsben, Brüsszelben, Londonban, Rómában.) Léteznek ugyanakkor kivételek is, mint Kopenhága vagy különösen Párizs, ahol a szuburbán népesség aránya lényegesen magasabb.

De talán célszerű, ha még mélyebben fekvő különbségeket is szemügyre veszünk. Amerikában nem volt középkor, sem pedig az európai késő-középkori re-urbanizációs periódus, amely a piacgazdaság kialakulásánál, a reneszánsz tudomány és művészet formálódásánál játszott szerepet, és különösen abban, ahogyan a városi burzsoázia megszerezte függetlenségét a feudális arisztokráciától. Ez a folyamat itt az *urbanity* speciális formáját hozta létre, amely szorosan kapcsolódik az „európaiság”-hoz. Az ipari, a „fordista” szuburbanizációs folyamat a városi szabályozás teljesen különböző kontextusában jelentkezett. Amerika ugyanis, éppen ellenkezőleg, a jenkik által megnyert polgárháború következményeként jutott az iparosítás és a területi expanzió jellegzetes, új területeket elfoglaló formájához, ahol a határvidék, a pionírok töltötték be különleges szerepet. Így azt mondhatjuk, hogy „genetikai” különbség van a tér, a közelség, a koncentráció kérdéseiben a két földrészen.

E különböző modelleket megfigyelve különösen érdekes az a kérdés, amit Enyedi az általa írt fejezetben tesz fel, nevezetesen azt, hogy lehet-e egyáltalán a fejlődés általános modelljeiről beszélni? S hogy vajon a városfejlődés korábban jelzett négy fázisa, vagyis a gyors városrobbanás, a relatív dekoncentráció, a dezurbanizáció, és végül a globalizált világ urbanizációja általános modellnek tekinthető-e?

Enyedi határozott álláspontot foglal el, amikor az akkumulációs rendszerek és az *urban sprawl* jelenségek általános kapcsolataira mutat rá, illetve arra, hogyan követik a szóban forgó jelenségek az expanzió és recesszió hosszú távú Kondratyev-

ciklusait. Mindegyik ciklus tipikus lakás-és fogyasztási térbeli modellekkel rendelkezik. Ez Doreen Massey „geológiai metaforájához” vezet el, amely szerint a városfejlődés során egymásra rakódó rétegek mindegyike létrehozza a saját társadalmi szerveződésének megfelelő térbeli szerkezetet is, így szervezve a társadalmi reprodukció tereit. Az egyes akkumulációs rendszerekben történő elmozdulások új, adaptált térbeli elosztási szerkezetet hoznak létre, egy új réteget képeznek a város történetének felszínén. Ezért elengedhetetlen minden fázisban a domináns társadalmi-gazdasági rendszert és annak térbeli jellegzetességeit egymással összefüggésben értelmezni.

Egyetértek azzal a törekvéssel, hogy az *urban sprawl* jelenség magyarázatára egy olyan általános, analitikus modellt hozzunk létre, amely azt összefüggésbe hozza az átfogó társadalmi dinamizmusokkal. Valóban, a térbeli szerkezetek a társadalmi formák részeit képezik, és így helyes tudományos törekvés megtalálni közöttük a szisztematikus kapcsolatot. Ez a településtudományok lényege a Chicago-i iskola úttörő kutatásaitól kezdve, a jelenkori kritikai város-földrajzig.

A kötet tanulmányai egyértelműen illusztrálják, hogy a városok nem hasonlóak a tér különböző pontjain. Nagyon is jellegzetes fejlődési utakat jártak be, és minden esetben megfigyelhető a *path-dependency*, vagyis egy bizonyos mértékű függés ettől a bejárt úttól. Minden fejlődési fázis – túl a természetföldrajzi sajátosságokon – meghatározza a jövőbeli fejlődés lehetséges forgatókönyveit. A már létező térbeli formák a rákövetkező szerkezeteket is strukturálják, azok nem valamiféle üres térben jönnek létre. Ez a folyamat pedig nem egyszerűen valamiféle városi ökológia eredménye, hanem a városban zajló társadalmi küzdelmeké és konfliktusoké, melyek szabályozási és tervezési mechanizmusokban öltönek testet – a településtudomány legújabb eredményei szerint a városi mozgalmak, a civil társadalom tevékenységeiben, a civil és a helyi valamint az országos kormányzattal való kapcsolatokban, a telektulajdonlás szabályaiban, továbbá a magán és közösségi fogyasztás viszonyaiban is. Ebben az értelemben nincs univerzális eredmény, minden város a sajátos politikai körülmények és az egyéni történeti fejlődési utak eredményének tekintendő.

A könyv tanúsága szerint mindez egy sor olyan központi kérdést is felvet, amely a legkülönbözőbb kutatási tevékenységeket is átstrukturálhatja:

1. Melyek a társadalom térbeli eloszlásának modelljei? A városok soha sem homogének. Még akkor sem, ha sokat beszélünk is a vegyességről meg az egyenlőségről, a valóságban nincs homogén vagy integrált „urbanity”. Minden esettanulmány olyan társadalmi- földrajzi modellt ír le, amely a társadalmi befogadás és kizárás mechanizmusainak, illetve az ezekkel kapcsolatos *policy*-k eredményének tekinthető. Nagyon érdekes arról olvasni, hogy milyen különbözőek a működő mechanizmusok, különösen, hogy mennyire különböző szintű a multi-kulturalizmus és kozmopolitizmus szintje, vagy a központok és a perifériák társadalmi szerkezete. Vajon az elitek a városi központokat, vagy inkább a szuburbán perifériákat foglalják el? Vajon a központi körzetek a migránsok és szegények övezeteivé válnak, vagy ezek a társadalmi csoportok a külső övezetekben koncentrálódnak? Hol helyezkednek el a fiatal középosztálybeliek? Az esettanulmányok eltérő modelleket mutatnak, de mindegyik esetben értelmesnek látszik három lényeges társadalmi csoport elkülönítése: a jómódúak, a képzetek, a marginális rétegek, és a munkásosztály csoportjai.
2. A „jó élet”-ről alkotott többségi vélemények a tervezési gyakorlatban öltönek testet, ezek szervezik az államhoz és annak *policy*-jaihoz való jellegzetes viszonyait. Érdekesek azok a kutatási eredmények, amelyek arról szólnak, hogy milyen viszony van a központi és helyi döntési szintek között egy-egy meghatározott hatalmi szerkezetben. A budapesti esetben a szocialista állam-tervezési modellből a helyi önkormányzati modellbe történő 1990-es átmenet folyamatai is megjelennek.

De hasonló folyamatok láthatóak azokban a különböző vizsgálatokban is, amelyek Párizs, Koppenhága vagy Bécs legkedveltebb területeit mutatják be. A városokat igen eltérő rezsimiek irányítják, és nagyon különösnek tartom, hogy a társadalom-földrajzi kutatások alig említik azokat a politikai körülményeket, amelyek között a tervezés folyamata zajlik. A politika és a választások hatásai fontos tényezők, és véleményem szerint sokkal explicitebben kellene beépíteni ezeket az elemzésekbe. Sajnos, ez a könyv sem változtat a mai tudomány domináns apolitikus álláspontján.

3. Végül, igen fontos kérdés a változások dinamikájának becslése, amelyet a könyvben a város regenerálásáról és a dzsentrifikációról szóló esettanulmányok példáznak. Tudjuk, hogy a város szinte élő test, hogy az infrastruktúrának is van életciklusa, hogy a lepusztult vagy funkcióját veszített övezetek felújítása olyan szereplők segítségével szokott megtörténni, akik máshonnan érkeznek. Ha ezeket a dzsentrifikációs folyamatokat úgy értékeljük, mint a „jó” és a „rossz” között folyó vitákat, vagy mint a lakók és a hódítók közötti konfliktust, akkor ez nem sokat adna hozzá a vitához. Még akkor sem, ha tudjuk, hogy a dzsentrifikáció többféleképpen értelmezhető, differenciált, de egyben reális tényekből álló jelenség is. Nagyon érdekes a dzsentrifikáció különböző típusait az itt olvasható esettanulmányok példáin tanulmányozni. Jól látható, milyen fontos a kulturális tőke csoportjainak, az egyes életstílus- és mentalitás-típusoknak az elkülönítése a „dzsentrifikálók” esetében. Vajon az ő elővárosokból történő visszatérésük egyúttal azt is jelenti, hogy a város-központokat szeretnék „szuburbanizálni”? Vagy éppen ellenkezőleg, éppen a kozmopolita városi jellegzetességek vonzzák őket? Kik valósítják meg a dzsentrifikációt: családok vagy egyedülálló háztartások? A jövedelmi és iskolázottsági státus indikátorai, de a lakáspiaci dinamika mutatói sem elegendőek ahhoz, hogy „kulturális geográfiát” alkossunk. Ha a „dzsentrifikáció” kifejezést az *urban-sprawl* ellentétéként használjuk, akkor tanulmányoznunk kell a különbségeket az *urbanity* és a *sub-urbanity* életformái között, valamint a „jó élet”-ről vallott elképzelések között.

Mindezek alapján tehát a jövőben, a további kutatások esetében hasznos lehet az itt olvasható komparatív elemzések figyelembevételével néhány általánosabb, egyben analitikus kérdést megfogalmazni, és azokat szélesebb összehasonlítható mintán is elemezni.

A könyv egyértelműen azt mutatja, hogy „városi jellegű” átalakulás fázisában élünk, hogy a globalizáció urbanizációt, egyszersmind átértékelést is jelent. A tér áramlása, vagyis azon folyamatok, amelyek a várost a tágabb környezettel kötik össze, egyre fontosabbá válnak, fontosabbakká, mint a statikus terek rendszerei.

A globalizáció a munkamegosztás globális átszervezését is jelenti. Az európai városok ipariból posztindusztriális csomópontokká válnak. Az 1960-as, 1970-es években, a gazdasági fellendülés időszakában a legtöbb város a nemzeti átlagoknál kevésbé jól teljesített, ma viszont fordított a helyzet, hiszen a városok növekednek, visszatérést tapasztalhatunk a városokba. Még ha igaz is, hogy sok városból jelentős az elvándorlás, hogy negatív az ország többi részével szembeni vándorlási különbözet, s hogy ez a természetes szaporodási mutatók javulásával is párosul, mégis, a városok fiatalabbak lesznek, illetve a nemzetközi migráció hatásaként a városok heterogénebbé is válnak. Az esetek döntő részében az újonnan érkezők ugyanakkor kevésbé jómódúak. Ez oda vezet, hogy időnként nagyon jelentős gazdasági teljesítmények a városi társadalom szétszakadásával, „dualizálódásával”, társadalmi kirekesztéssel járnak együtt.

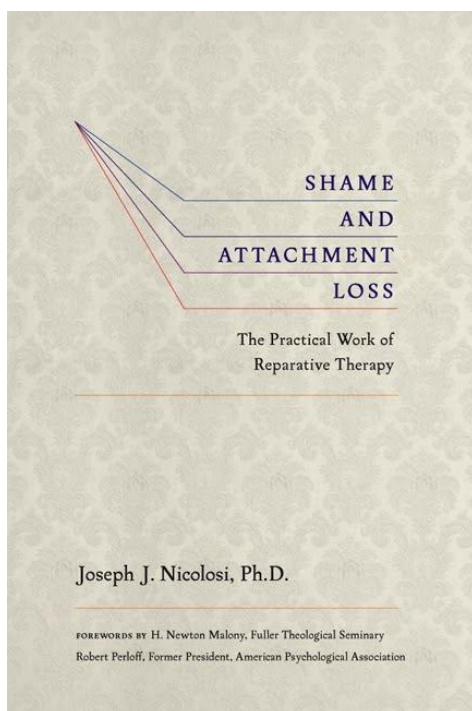
Ezért ma már a várostervezés egyre inkább központi kérdése a város kompakt jellegének erősítése és a fenntartható fejlődés előmozdítása. Miközben ez azt is jelenti, hogy mi a megfelelő kombinációja a kompaktság irányába ható és az ellentétes irányú folyamatok egyidejű ösztönzésének, mi a megfelelő kombinációja a kompaktság illetve a szétszórtság jelenségeinek, a

kompakt város vagy a szétszórt város szerveződését megszabó folyamatok egyidejű ösztönzésének. Mivel a mai város különböző skálájú koordináta-rendszerekben szerveződik! Ez a könyv éppen azt mutatja be, hogy a „városi projekt” jellegzetes kombinációja a valódi térben elhelyezkedő településeknek és a „jó életről” alkotott vízióknak, azoknak, amelyek összekapcsolódnak a mobilitás meghatározott formáival, például az ingázással.

A *sprawl* vagy a szuburbanizáció léte nagymértékben függ a közösségi, illetve a magán jellegű közlekedés viszonyaitól, a megfelelő *policy*-ktől is. Nyilvánvaló, hogy a városi terjeszkedés jövője nem csupán attól függ, hogy a népesség szeretne-e költözni, hanem attól is, milyen igényei vannak a gazdaságnak, milyenek a demográfiai folyamatok, az érintett csoportok életkilátásai, vagy attól, hogy milyenek a regionális egyenlőtlenségek következtében létrejövő migrációs folyamatok. Minden város olyan, mint egy újra-és újra teleirt pergament. Ebben az értelemben különösen izgalmasnak találtam a budapesti esetet, amely egy kétszeres, de talán háromszoros struktúrájú városról árulkodik.

Tehát, a könyv értékelésének a végén azt kell ismét aláhúzni, hogy a világ „várossá” válik. De azt is, hogy ez a város nem egy ország. Meg kell majd tanulnunk, hogyan lehet jól és demokratikusan irányítani és fenntartható módon fejleszteni ezt az új világot. Ehhez is ajánlani tudom ennek a könyvnek az olvasását, mint olyanét, amely jó ösztönzést jelent a további gondolkodáshoz.

A nemi identitás útvesztői. Az Integratív Pszichoterápiás Egyesület konferenciája, 2012. október 6.

A zártkörű, elsősorban az egyesület tagjai számára meghirdetett programhoz (melyen a részvételt a SOTE CME-pontokkal² is jutalmazta) Joseph H. Nicolosi *Szégyen és kötődésvesztés. A helyreállító terápia gyakorlata* című könyvének hamarosan megjelenő magyar kiadása szolgáltatta az apropót. (Sajátos és sajnálatos módon a rendezvény egy időben zajlott a Magyar Pszichoanalitikus Egyesület konferenciájával, ahol Ritter Andrea épp a *coming-out* pszichológiájáról adott elő, némileg más megközelítésből, amely e konferencia résztvevőinek is hasznos lehetett volna.) A szerző az 1992-ben, Kaliforniában alapított NARTH (*National Association for Research and Therapy of Homosexuality*) alapítója és vezetője, melynek küldetése a homoszexualitás kutatása, terápiája és megelőzése. A '90-es évek óta publikál könyveket a (férfi) homoszexualitás „gyógyításának”, „helyreállításának” lehetőségeiről (erőteljes vallásos háttérrel és támogatással). Megközelítése Amerikában komoly vitákat generált, és viszonylag periférikusnak tekinthető. Nálunk azonban ez az első kötet, amely melegség és pszichoterápia témakörében megjelenik, s ebből a szempontból különösen problematikus.

Az ismertető szerint: „A konferencia eddig nálunk kevéssé ismert szempontokat mutat be az én-idegen homoszexualitás pszichoszexuális fejlődési folyamatáról. [...] Pszichoterápiás gyakorlatokból több esetismertetést mutatunk be, amelyek a pszichoszexuális identitás fejlődésének elakadásáról és annak terápiás feldolgozásáról szólnak.”

Jó esetben valóban kevéssé ismert nálunk az a jó ideje meghaladott viszonyulás, amely a nem-heteroszexuális irányultságot betegségnek tartja, és „gyógyítását” ún. reparatív terápia keretében lehetségesnek gondolja. Azonban az előadások szinte mindegyike, ahogy maga a könyv is – explicit vagy implicit módon – e felfogást képviselte. Nem feltétlenül nyílt vagy tudatos homofóbiával (Daubner Béla, az egyesület vezetője külön hangsúlyozta, ő mennyire mentes ettől), hanem vakfoltok, (ön)reflexió-hiány, tudatlanság, látens előítéletek, álobjektivitás és -neutralitás, evidensen működő heteronormativitás formájában.

¹ MTA TTK Kognitív Idegtudományi és Pszichológiai Intézet

² Az orvosok kötelező szakmai továbbképzésén (*Continuing Medical Education*) szerezhető pontok.

A nap folyamán tíz előadást hallhattunk. *Tóth András* pszichiáter *A homoszexualitás pszichodinamikája Nicolosi elméletében és terápiás gyakorlatában* című előadása ismertette a szerző munkájának főbb tételeit. *Buda Béla* pszichiáter, pszichoterapeuta *A pszichoszexuális fejlődés folyamata és összetevői, a férfi homoszexualitás szempontjából* című előadása lényegét tekintve *A szexualitás modern elmélete* című 1972-es (bár többször átdolgozott) könyvének elgondolásait mutatta be a homoszexualitás etiológiájáról, családszerkezeti, szülői attitűdbeli „okairól”, a deviancia kifejezést sem mellőzve.

Daubner Béla pszichiáter, pszichoterapeuta *Az én-idegen és a nem én-idegen homoszexualitás gyökér-okai és terápiás lehetőségei a család energetikai és karmikus terében* című előadása különleges színfoltot jelentett: spirituális rendszert „húzott rá” a homoszexualitásra (vagy fordítva). Eszerint a melegség lehet „akut karma”, amit meg kell élni, de (reprodukciós értelemben) mindenképp zsákutca, tovább kell és lehet is lépni rajta. (A melegek gyerekvállalásának vagy a melegcsaládoknak még csak a gondolata sem merült fel.)

A következő hat előadás témába vágó esettanulmányokat mutatott be. A terápiák szinte mindig „sikerrel” zárultak – csökkentek a homoerotikus késztetések, a páciensek heteroszexuális párkapcsolatot kezdtek, teljes *happy end* esetén családot alapítottak. Az előadók hangsúlyozták: a terápiás cél nem a szexuális orientáció megváltoztatása volt, ez csak mint „mellékhatás” jelentkezett. A páciensek ugyanakkor részben ezzel a szándékkal érkeztek a terapeutához, aminek ő nem mögé nézni igyekezett, hanem ráerősíteni.

Gyurkóczy Enikő pszichiáter *Szimbiotikus kötődés, felnőttkori szexualitás?* című előadása egy 36 éves, fiús külsejű, szakítás utáni krízisben lévő leszbikus nő terápiájáról szólt. A kezelés során a szülői modell hiánya, kötődési zavarok és korai szelfmagsérülés bontakozik ki – a Nicolosi-sémának megfelelően. A nőkben az intimitást, a biztonságot, a jó anyát keresi a páciens. A fél éves terápia végére barátnője visszatér, ő maga pedig nőiessé válik, hosszú, szőke hajat növeszt, kivirul – lelkesedik az előadó. Ha nem is lesz tehát heteroszexuális, legalább külsejében megfelel a hagyományos nemi szerepeknek.

Kácsándi Elvira pszichoterapeuta *Mélyben rejlt titkok. Én-idegen homoszexualitás* című esetismertetése egy 29 éves fiú négy és fél éves terápiájának tanulságait ismerteti. A lányokba szerelmes, de férfifantáziákkal, játék- és alkoholfüggőséggel, *ejaculatio retardával*, szorongással küzdő fiú terápiája korai kötődési zavart, szeparációt tár fel, teljesítményközpontú szülőkkel. Kamaszkorában ajánlatokat kap idősebb férfiaktól, ami persze megerősíti az eredeti hajlamot. Katatón-imaginatív módszer segítségével sikerül feldolgozni a múltat, ennek nyomán homoszexuális fantáziái csökkennek (avagy elfojtódnak), férfiidentitása megerősödik, nőkapcsolatai lesznek, végül családot alapít.

Licskainé Stipkovics Erika pszichoterapeuta *Satuba szorított repülésre kész nyilvessző* című előadásának két esete domináns nagymamákat valamint el nem érhető apákat és anyákat vonultat fel Rorschach-válaszok és kép-asszociációk nyomán. A páciensekben erős a hagyományos család utáni vágy, amit a terapeuta természetesen támogat.

Szamosi Éva pszichoterapeuta *Hadd legyek az, aki vagyok* című előadása a Nicolosi-féle „triádikus nárcisztikus családképet” igyekszik igazolni. Az osztálytársába szerelmes fiú hat éven át tartó terápiája alatt a férfiaság erősítésére, az „autentikus én” megtalálására törekednek. A terápiás siker jele, hogy a negyedik év végére a páciens egy lánynak kezd udvarolni, a hatodik évre pedig szőrös lesz (!) – kell-e ennél csalhatatlanabb bizonyíték az autentikus férfiidentitás megtalálására? (Közben a szexualitás „szordínóval” megy, ahogy az előadó fogalmaz.) A 26 éves nőpáciens tizenegy évig tartó szimbiotikus (egyetlen) kapcsolatának lezárulása után kerül terápiába. A családképben bántalmazó apa, mozgássérült anya szerepelnek, a női minta és

gondoskodás hiányát a páciens női kapcsolatában találja meg. A terápiában a kapcsolat és a gyerekkor gyázmunkája együtt, egymással összefüggésben történik meg. A páciens „új sorskönyvet” ír – ennek megfelelően három év után férfikapcsolata lesz, melyből két gyereke születik (közben homoszexuális epizódok). Lesbikus sorskönyv valahogy nem szerepel a lehetőségek között.

Tapolyai Emőke klinikai és pasztorál-pszichológus *Szülői kapcsolatok feldolgozásának szerepe az én-idegen homoszexualitásban* című előadása keresztény háttérű, „én-idegen homoszexualitással” küzdő páciensek terápiáját ismerteti. Kiderül, hogy mindannyian közelség nélküli kapcsolatokban, domináns, manipulatív anyával és passzív, gyenge, nem megbízható apával nőttek fel. Félelmet, egyúttal vágyat élnek meg a bennük lévő férfival szemben, és félelmet éreznek a nőktől. Az egyik páciens szégyenét és haragját apjának szóló levélben írja ki magából (vö. Franz Kafka: *Levél apámhoz*). Az előadó szavaival: „az apakép és Isten-kép” korrigálásának egyszerre kell megtörténnie – ez egészen szép lenne, ha nem ebben a keretben hangzana el.

Tessely Karolina pszichoterapeuta *Hogy is segíthetnék? Háziorvos, pszichoterapeuta* című előadása egy harmincéves, fejfájós, melegségét vállalni nem merő tanár kezeléséről számol be (hipnoterápiával, imaginációval). A terapeuta először úgy gondolta, a felvállalásban kellene segítenie – de végül, mit tesz isten, reorientációs terápia lett belőle. A szülők kétségbeestek, a fiú pedig megígérte, hogy nem fogja gyakorolni homoerotikus késztetését. Az utolsó ülés azzal zárul, hogy „fel kell venni a harcot” (mármint nem a szülőkkel vagy a társadalommal, hanem a melegséggel). „*A páciens határai a terapeuta határai*” – vonja le a tanulságot az előadó. Ez bölcs meglátás, de (teszi hozzá e sorok szerzője) a fordítottja legalább ennyire igaz...

Ezután egy fiatal lány (a nevére sajnos nem emlékszem) beszél a kamaszpanasz.hu oldalhoz beérkező, témához kapcsolódó levelekről, melyek 13 és 20 év közti kamaszoktól származnak. Leggyakoribb kérdései: „*Az vagyok?*”, „*Meddig normális?*”, „*Lehet-e változni?*”, „*Hogyan ismerkedjek?*”, „*Párkapcsolatomban ezek a problémák...*” Túl sok értelmező megjegyzés nem hangzik el, de az előadó megállapítja, hogy hiányzik az egységes szakmai állásfoglalás – ezzel csak egyetérteni lehet.

Az utolsó előadó *Lukács Dénes* pszichoterapeuta, akinek *Test, lélek, szexualitás* című előadása az egyetlen, amely némi távolságtartással, kritikával viszonyul a Nicolosi-féle megközelítéshez. Ő az első, aki behozza a társadalom szempontját; azaz hogy a páciensek esetleg nem a homoszexualitástól, hanem a homofóbiától, a felvállalás nehézségétől szenvednek, és a terápiának elsősorban ezzel kellene foglalkozni. A melegfelvonulás és az általa kiváltott indulatok kapcsán kifejti, hogy az ellentüntetőknek saját bizonytalan szexuális identitásuk megerősítéséhez van szükségük ezekre az agresszív reakciókra. Lukács szerint azonban a felvonulók is bizonytalanok, bár ezt az állítását nem igazán támasztja alá. Nicolosit patologizáló felfogásán túl a terápiás ismertetések és a módszertan hiányosságai miatt kritizálja: nem tudunk semmit a kezelésekről, az időtartamáról, a terápiás szerződésről, a lemorzsolódásról, heteroszexuális kontrollcsoportról vagy a páciensek utánkövetéséről. Felveti, hogy ezek a terápiák inkább valamiféle aszexualitáshoz vezethetnek, mint „valódi” heteroszexualitáshoz. Utal a könyv egyházi háttérére, az azt övező vitákra, a reparatív terápia egykori híveinek visszavonó nyilatkozataira. Ugyanakkor, és ez az addig elmondottak fényében kissé meglepő, azt is kifejti, hogy a homoszexualitás Nicolosi által felvázolt „pszichogenezisével” alapvetően egyetért, bár néhány dolgot az idő fölülírt. Ennek (a meghaladottságnak) igazolására (s ez számomra szintén némileg ellentmondásos hivatkozás) az evolúciós pszichológiát hívja segítségül: hogy ugyanis az állatoknál is fellelhető e szokás. Embereknél pedig még adaptív haszna is van – a saját utódokat nem nevelő nagynéni, nagybácsi például hozzájárulhat a családtagokról való

gondoskodáshoz, vagy több energiája marad más, társadalmilag hasznos tevékenységre. Ez tetszetős magyarázat, ám kissé kétélű biologizálás. Eszerint ha a dolog adaptív, „természetes”, akkor (és csak akkor) elfogadható. (Nem beszélve, újra, a gyermeket nevelő meleg párokról.) Az előadás végül nyitottságot sugalló álsemlegességbe konkludál: az olvasónak kell eldöntenie, elfogadja-e Nicolosi nézőpontját, ő mindenkinek ajánlja a könyvet, toleranciával.

Ami megdöbbenően hiányzott az előadások szinte mindegyikéből, az annak tudatosítása, hogy a terápia – bármennyire is szeretnénk – nem üres térben zajlik. Az anya, az apa, a nagymama, a páciens, a terapeuta mind hordozzák (s egyben alakítják) a társadalom attitűdjét, egy ilyen témával kapcsolatban különösen. Az „én-idegen homoszexualitást” tehát talán pontosabb „internalizált homofóbia” kifejezéssel illetnünk. A „szégyen” pedig sokkal inkább a rejtőzködéssel és láthatatlansággal függ össze, nem valamiféle primér „szelfmag-sérüléssel”. A szexualitás kiemelt (fizikai és intézményes) szerepe különösen kényessé és fontossá teszi ezt a témát. A traumakeresés és patologizálás az elméleti és terápiás önreflexió hiányát tükrözi. Az abszolút semleges, előítélet-mentes viszonyulás illúzió. A konferencia szervezőit és előadóit pedig nagyon is erős ideológiák vezérik: konzervatív és dichotóm férfi-nő kép, megkérdőjelezhetetlen heteronormativitás. Ennélfogva bizonyos kérdések (így például a terapeuta szexuális orientációja vagy a melegek gyerekvállalása) meg sem fogalmazódnak.

Általánosan elmondható az is, hogy az előadások fényében a homo- és heteroszexualitás valami vagy-vagy, fekete-fehér jelenségnek látszik. Nem merül fel a szexualitás komplexitása, dinamikussága, képlékenysége és kulturális meghatározottsága. Emellett rendszeresen egymás szinonimájaként használják a „nemi identitás” és a „szexuális orientáció” fogalmait; emögött (a terminológiai tisztázatlanságon túl) az a feltételezés húzódhat, hogy az előbbi „zavara” az utóbbiban is megnyilvánul.

A nap végén szerencsére van lehetőség vitára, hozzászólásokra (ebből többek között Faix-Prukner Csilla, Rózsa Krisztián és jómagam is kivesszük a részünket); végre elhangozhatnak ellenérvek, más irányú nézőpontok, kutatási eredmények, szakirodalmak és fogalmak, mint például az internalizált homofóbia jelensége (azaz a melegek által is internalizált stigmatizáló/patologizáló attitűd) vagy az affirmatív terápia (azaz a választás lehetőségét nyitva hagyó, az önelfogadást megerősítő terápia). Kis elbizonytalanodás érzékelhető az előadókban, és reflexívebb hozzászólások is érkeznek a közönség részéről. Két résztvevő terapeuta például a saját előítéleteivel való szembesüléséről számol be egy leszbikus, illetve egy transzszexuális nőpácienshez való viszonyában. Az „átváltozás” (heteroszexuálissá) nem terápiás cél, hangsúlyozzák. Persze, ha explicit módon nem is, de implicit jelzések formájában a társadalmi normák nagyon erősen jelen vannak a terápiában, s a melegség rendellenes voltának terapeutai megerősítése egyfajta retraumatizációhoz vezethet – azaz maga a terápia is traumatizálhat. Az általánosabb kérdés tehát valami olyasmi: vajon minden társadalmi normát, „valóságelvet” meg kell-e erősítenie a terapeutának, vagy vannak helyzetek, amikor magát a normát érdemes megkérdőjelezni, s ezzel tudunk valódi segítséget nyújtani a hozzánk forduló páciensnek?

DUPCSIK CSABA

„A BÖRTÖN MEG ILYESMI ELLENÉRE IS, LEHET, HOGY IRIGYLÉSRE MÉLTÓ...”

SZUBJEKTÍV BESZÁMOLÓ EGY EMLÉKÜLÉSRŐL

A Magyar Szociológiai Társaság *Emlékülése Szalai Sándor születése 100. évfordulója alkalmából.*

2012. október 25. Helyszín: MTA, Budapest I. Országház u.28. Erzsébet terem

Köszöntő: Tibori Tímea

A történelem arculcsapásai

Levezető elnök: Szabó Ildikó

Tóth Pál Péter: Élet- és szakmatörténeti adalékok Szalai Sándorról

Csapody Tamás: Szalai Sándor és a bori munkaszolgálat

Litván Gál Éva: Szalai: „a fellazítás világítótornya”

Földes György: A kor, amelyben Szalai élt

Szalai Sándor és a statisztika

Levezető elnök: Janky Béla

Ferge Zsuzsa: Adalékok az 1964-es nemzetközi időmérleg vizsgálatról

Falussy Béla: Az időmérleg kutatások hosszabb távú üzenetei

Harcza István: Szalai Sándor „intelmei” a statisztika felé

Kutató-oktató professzor, tudományszervező

Levezető elnök: Szabó Ildikó

Somlai Péter: Műveltség és szaktudás

Tamás Pál: A tudományszervező Szalai Sándor

Kovács Imre: Szalai Sándor hatása a társadalomkutatásra

(Beszámolómmal nem próbálja valamennyi előadás és hozzászólás jegyzőkönyvszerű összefoglalását nyújtani, s előre is kérem azon előadók elnézését, akiknek nem említem a nevét. A dőlt betűvel szedett idézetek nem hangfelvétel, hanem a helyszínen a gépellt jegyzetek alapján készültek.)

Alig egy hónap elteltével a konferencia passzív, de érdeklődő hallgatójában – e sorok írójában – úgy rögzült az emlék, hogy egy szokatlanul egységes hangvételi, egymást kiegészítő előadásokból álló emlékülésen vett részt. A konferenciáról „előben” készített, mintegy 11 ezer leütés terjedelmű jegyzeteket elővéve azonban rekonstruálható, hogy az előadók és hozzászólók között időnként burkolt, máskor explicit vita zajlott. Könnyen megfejthető azonban, mi az eltérés oka: egyrészt a vita mindvégig kulturált hangnemben zajlott, személyeskedés-gyanús kiszólások nélkül, másrészt az „ellentmondásos”, „nem igazán érthető”, a „máig sem tudjuk” vagy hasonló kitételek egy-egy előadáson belül is újra meg újra előbukkantak.

Segített a közeg viszonylagos homogenitása is: amennyire e sorok szerzője meg tudja ítélni, a hallgatóság zöme társadalomtudós volt, az idősebb – Szalai Sándort személyesen is ismerő – generáció erős felülreprezentáltságával, az egyetemistakorúak viszonylagos hiányával. Így az előadók és hozzászólók egyike sem érzett nyomást arra, hogy túlmagyarázza a történelmi hátteret, a kontextust, amelyben Szalai élt és dolgozott. Másrészt viszont senki sem esett át a ló másik oldalára sem, tehát, hogy kevesek által érthető utalások sorát tegye.

Igaz, Szalai Sándor élete és alakja nem könnyíti meg, hogy valaki „bennfentesként” beszéljen róla: a jelenlévők közül még Szalai Sándor vagy a családja – mindenekelőtt a hallgatóság soraiban helyet foglaló lánya, Szalai Júlia kollégánk¹ – ismerősei, barátai, munkatársai is bevallották időnként, hogy milyen keveset tudtak róla, noha nem „csak” magánemberként, de hivatásos kíváncsiskodókként, kutatókként is foglalkoztak ezzel lenyűgözően érdekes személyiséggel és életúttal. Családi háttere alig ismert, kezdte az első eladó, Tóth Pál Péter, „teljes homály a gyerekkora”, nem tudjuk, kitől mit tanult, befolyásolta-e valaki a szellemi fejlődését, s ha igen, akkor ki és milyen irányban.

Szalai 1944 előtti életútjáról alig néhány utalás hangzott el az emlékülésen, az utolsó háborús év azonban annál nagyobb hangsúlyt kapott. Csapody Tamás nemrég megjelent kötetében² foglalkozott Szalaival, akit 1944-ben munkaszolgálatosként soroztak be. A bori kényszermunkatáborba került, amelyet a szovjet csapatok közeledtekor kiürítettek. Szalai – mint utóbb kiderült, szerencsés módon – a második transzportba került, amelyet indulása után két nappal jugoszláv partizánok kiszabadítottak. (Az első transzport, tagjai között Radnóti Miklóssal, elérte Magyarországot, majd a hírhedt gyalogmenetben elindították őket a nyugati határ felé; 89%-uk nem élte túl a háborút; Csapody 2011:305).

¹ A „mindenekelőtt” kifejezés természetesen nem kívánja „leminősíteni” a jelenlévő többi családtagot sem, akik közül az egyik unoka, Vági Eszter rövid szubjektív hozzászólással zárta az emlékülést. Szalai Júlia azonban maga is szociológus, mint az apja, a jelenlévők jelentős részének barátja, munkatársa, illetve adatközlője is, és az előadók számára érezhetően fontos volt, hogy időnként kifejezetten hozzá intézzék szavaikat, hivatkozzanak rá, a megerősítését keressék. Szalai Júlia, bár maga nem tartott előadást, több szerepében is az emlékülés egyik legfontosabb résztvevőjévé vált.

² Csapody 2011; e sorok szerzője bővebben a kötetről: Dupcsik 2012.

A világháború után kezdődött egyrészt Szalai politikai szerepvállalása, másrészt egyetemi pályája. Ami az utóbbit illeti: bár visszatekintve természetesnek tűnik, hogy a szociológia egyik legfontosabb hazai meghonosítója lett a budapesti tudományegyetem frissen megalapított szociológiai tanszékének, pontosabban: intézetének első vezetője, s a jelek szerint ezen a kortársak sem lepődtek meg (már csak azért sem, mert Szalai ihletett tanárnak, jó tanszékvezetőnek bizonyult), papíron ugyanakkor meglepően nehéz volt dokumentálni ezt a rátermettséget: Hajnal István felterjesztése ugyanis csak egy 1935-ös publikációjára és egyetlen – azóta elveszett – kéziratára tudott hivatkozni (Tóth Pál Péter). Gyaníthatóan – bár nem bizonyíthatóan – a tanszék alapításában és Szalai kinevezésében pártpolitikai szempontok is szerepet játszottak (a tanszék 1950-es felszámolásával kapcsolatban pedig ez egy pillanatig sem volt kétséges) (Szabari 2011:59). Szalai kinevezését azonban utólag legitimálták az 1960-70-es évekbeli teljesítményei (lásd később).

Szalai 1950-es letartóztatása és koholt vádak alapján történő elítélése a Szakasits-ügyhöz kapcsolódott, s a fővádlatthoz hasonlóan szintén csak 1956 márciusában szabadult, tehát a rehabilitációs folyamat vége felé. 1956-os szerepvállalásáért ugyanakkor már nem kapott nyílt retorziót, s el is terjedt a hír, hogy e „védelem” oka, hogy a politikai rendőrség ügynöke lett. „Ezt sajnos mi is elhittük”, mondta az egyik előadó, Litvánné Gál Éva, majd annak kifejtésével folytatta, hogyan derítette ki, jóval Szalai halála után, hogy nem csak egyszerűen egy téves pletykát fogadtak el, de tudatos megtévesztés áldozatául estek. Férje ügyében kutatott a levéltárban, amikor – a Hungaricus-ügy 1959-ben nyitott aktájában – véletlenül találkozott egy mondattal: „Tervet dolgozunk ki Szalai Sándor és Justus Pál politikai lejárására...” Ezután már tudatosan folytatva a kutatást felderítette (és publikálta, Gál 2010) –, hogy Hollós Ervin, az államvédelem alezredese személyesen vett részt a dezinformálásban, amelynek során sikeresen elhitették Szalai Sándor környezetével, hogybesúgó. Ugyanakkor a megbízhatatlannak ítélt szociológust folyamatosan megfigyelték, pl. a háztartási alkalmazott – „megkérdeztem [Szalai] Julikától”, fordult a közönség felé az előadó, „egy nagyon kedves nő volt” – jelentett róla, lakásán titkos házkutatást is tartottak. 1980-ban szerelték le a megfigyelő berendezéseket, de a dossziét csak három évvel később bekövetkezett halálakor zárták le.³

„Nem csodálkoznék, ha tényleg CIA-ügynök lett volna” – próbálta később Ferge Zsuzsa ezzel a tréfás megjegyzéssel érzékeltetni Szalai tehetséges és rejtélyes személyiségét⁴ (a hallgatóságból többen azonnal tiltakoztak – nem a minősítés, hanem nyilván a „kabátlopási ügy” veszélye miatt).⁵ Ugyanő, kérdésre válaszolva úgy fogalmazott, hogy Szalai nyilván tudta, hogy megfigyelik, „de úgy viselkedett, mintha egy normális világban élne”. Később „a Szalainak ezt a hihetetlen skizofrén naivitását” emlegette, vagy „a Sándor [sokáig kitartó] gerincét”.

Ugyanakkor, a már említett félig látens vita részeként Földes György előadásában kihangsúlyozta: 1960-tól „megkezdődik Szalai Sándor és a hatalom kibékülésének folyamata, és erről is beszélünk kell”. Földes narratívájában Szalai „különleges kapcsolatot ápolt” Aczél Györggyel, s nyilvánvalóan az általa „kibékülésnek” nevezett, átdefiniált viszonyrendszer

³ 1966-ban, Szalai New York-i korszaka kezdetén az elhárítás lezárta ugyan a megfigyelési dossziét, de továbbra is igyekeztek információkat szerezni róla, pl. a hírszerzéstől. 1972-es hazatérésétől újrakezdték és haláláig folytatták a megfigyelést (Litvánné Gál Éva).

⁴ Ezzel egyúttal Gál Éva előadásának egy részletére utalt: eszerint egy szovjet tanácsadó figyelmeztette is a magyar szerveket: „az egyébként zsidó Alexander Szalai a CIA embere.”

⁵ Ha valaki nem ismerné a viccet: a professzor azért nem tesz feljelentést, amikor ellopták a kabátját, „mert pár év múlva csak arra emlékeznének, hogy volt valami kabátlopási ügyem.”

tette lehetővé a szociológia (újra)engedélyezését a hatvanas években, Szalai akadémiai tagságát 1970-ben, kitüntetéseit a nyolcvanas évek elején. Igaz, Földes sem sugallta, hogy Szalai „átállt” volna, hogy elengedhetetlen kompromisszumai elvtelen megalkuvásokba csúsztak volna át (bár a határvonal egyes esetekben nyilvánvalóan kényelmetlenül bizonytalanná tudott válni).

A szociológia működését engedélyezték ugyan az 1960-as években, de az egyik fő kezdeményezőt, Szalai Sándort nem engedték vezető pozícióba. Meghökkenítő és ironikus tehát Szalai karrierjének következő lépése: 1966-tól 1972-ig az ENSZ Kutatási és Oktatási Intézete (UNITÁR) kutatási igazgatóhelyettese volt New Yorkban. *„Nem kell, hogy Szalai Sándort kiengedjék New Yorkba, mert maga a szakma sem javasolja”* – idézett Földes egy korabeli jelentést, de a dokumentum érvelése nem volt igazán meggyőző. Amikor a döntéshozók mérlegelték, mivel veszíthetnek vagy mivel nyerhetnek többet, ha engedik elfogadni vagy ha megtiltják a megtisztelő állás elfogadását, nyilvánvalóan a frissen alakult, alig intézményesült szakma véleménye nyomott a legkevesebbet a latban (ha egyáltalán számított ez a szempont; Tamás Pál sarkítva úgy fogalmazott, hogy New York *„politikai kárpótlás volt, nem szakmai elismerés”*).

Mint ahogy a Szalai által végzett szociológiai munka színvonala is „csak” az egyik szempont lehetett, legalábbis az engedélyezésnél. A felkérésnél már – ha nyilván nem is kizárólagos jelleggel, de legalábbis – fontosabb szempont lehetett az 1960-as években általa szervezett nemzetközi időmérleg-kutatás (Szalai 2012). Mindazon előadók, akik érintették a témát, azt hangsúlyozták, hogy egyrészt ennek a kutatásnak sokkal nagyobb a nemzetközi ismertsége és elismertsége, mint ahogy azt a mai magyar szakmai közvélemény ezt képzelné,⁶ másrészt, hogy Szalai – bár statisztikusai képzettsége hiányzott – mind intellektuálisan, mind tudományszervezőként mintaszerűen irányította a kutatást. *„Magáról a kutatás szervezéséről csak superlatívuszokban lehet beszélni... Ennek a kutatásnak lelke volt, s ez a lelke Szalai Sándor volt.”* (Ferge Zsuzsa) Szalai számára *„nincs az a rossz feladat, amiből nem lehetne jól kijönni”* – fogalmazott előadásában Tamás Pál.⁷

Élete végén Szalai Sándor már akadémikus volt, az MSZT elnöke, állami kitüntéseket kapott – de a hallgatóság mégsem lepődött meg, amikor Tamás Pál előadásában így fogalmazott: Szalai Sándor *„számomra egy nagyon tragikus alak”*, akárcsak kortársai közül például Hegedűs András vagy Erdei Ferenc. Számukra ugyanis, bármennyire is jelentős lehetett egyik-másik munkájuk, a tudományos tevékenység inkább pótlék volt, mintegy kárpótlás a kisiklott, kisiklatott politikai tevékenységükért, pontosabban: egy olyan szféra, ahol lehetőség maradt *„a tisztességes öregség”* elérésére. Tamás azonban érezhetően igyekezett kerülni azt a benyomást is, hogy ő „lesajnálná” Szalait, sőt, éppen ellenkezőleg, elismerését fejezte ki Szalai – források hiányában különösen bravúros – nemzetközi hálózatépítése miatt, amely *„számomra maradandóan példamutató... Brazília elnöke itt sétált az Úri utcában Szalai vendégeként... itt, ahol még téveszelnökök sem fordultak meg.”*

Az emlékülést záró Kovách Imre is hatásos képet festett fel az idős Szalairól, ahogy akkor egy pályakezdő fiatal látta őt egy szakmai rendezvényen: *„ez az öregúr, az egyetlen öltöny-nyakkendő, külön ült a többiektől”*. Ő is egy olyan generáció reprezentánsaként láttatta Szalai Sándort, amely még a *„nagy egyéniségek kora”* volt, akik autonómiára törekedtek – *„ez a mai szociológusoknak megint nem sajátja”*; egyáltalán, Szalai korában a szociológia még tudott mondani valamit a társadalomnak is, a politikusoknak is, *„amit mi nem tudunk mondani.”*

⁶ E sorok szerzője, némileg szerénytelenül itt emlékeztethet rá, hogy az időmérleg-kutatás némely adatát még egy középiskolai történelemtankönyvbe is sikerült belopnia (Dupcsik és Repárszky 2003:231).

⁷ S *„ehhez már a mi nemzedékünk sem ért”*, tette hozzá.

A fent említett alkalmon kívül Kovách nem is látta többet személyesen Szalai Sándort – látta viszont a kocsiját, amelyet több előadó is emlegetett, s amely a konferencia vége felé már határozottan mitizálódott; „Kuczival, Zavadával, a Közgáz környékén” sétált, amikor felhívták rá a figyelmét: „»Nézd csak, az a Szalai kocsija!« – Mercedes. Mondtam is magamnak, hogy »hm«”.

„Szalai kocsija” a konferencia egy visszatérő témája lett, amelynek emlegetése mindig kis élenkséget váltott ki a közönségben: a szemtanúk konszenzusa szerint ugyanis egyrészt ezen autó léte – ez volt az első, magyar szociológus által birtokolt nyugati autó –, másrészt használatának módja sokat elárult Szalai Sándor személyiségéről is. „Szenvedélyesen vezetett...” – vezette fel a témát Tamás Pál (Szalai Júlia helyeselt a hallgatóság soraiban), majd elmesélte a történetet, hogy amikor egyszer őt, a fiatal pályakezdőt vitte vele, nem állt meg vele az út végén, *csak lassított: „ugorjál!”* – mondta.

A legárnyaltabb, egyszersmind legellentmondásosabb képet Szalairól, az emberről munkatársa, Ferge Zsuzsa rajzolta meg: az „5-6 nyelven anyanyelvi” tudással rendelkező, „enigmatikus személyiség”, aki magánemberként „erőszakos, szangvinikus ember hírében állt, és nem véletlenül [tartották ilyennek]”, de ugyanakkor a szakmai megbeszéléseken – amelyeken „sosem unatkoztam” – abszolút partner volt. „Én úgy gondolok rá, mint egy autokratikus személyiségre, de ilyen demokratikus kutatásvezetést azóta sem tapasztaltam...”

Tamás Pál beszélt arról is, hogy ő látta szakmánk néhány nagyságát idős korában, mint például Mertont vagy Eliast, „és nem volt zseniszaguk. A Szalainak néha volt zseniszaga... azóta sem láttam szociológiában ilyet... úgy látszik, ez nem az a szakma... [Szalai] színesebb volt, mint ők [nyugati szociológusok], s ez elbűvölte őket”. Mégis, Tamás Pál summázatában ezen generáció nagy alakjai, köztük kiemelt helyen Szalai Sándor, „Szuper-Kőműves Kelemenek” voltak, akik magukat áldozták fel.

„És nem épült fel Déva vára sem. Köszönöm a figyelmet.”

HIVATKOZÁSOK

Csapody Tamás (2011) *Bori munkaszolgálatosok*. Budapest: Vince.

Dupcsik Csaba (2012) Kánon. Csapody Tamás: *Bori munkaszolgálatosok*. *Holmi*, szeptember p. 1166-1171.

Dupcsik Csaba és Repárszky Ildikó (2003) *Történelem IV. Középiskolák számára*. Budapest: Műszaki.

Gál Éva (2010) „Lejáratás” és „bomlasztás” A Kádár kori állambiztonság esete Szalai Sándorral Történelmi szemle 2. p. 237-271. Elérhető: http://www.tti.hu/images/kiadvanyok/folyoiratok/tsz/tsz2010-2/237-271_gal_uj.pdf [letöltve: 2012-11-29]

Szabari Vera (2011) A szociológia hazai történetének 1960 és 1987 közötti recepciója („Töredezett” tudománytörténet). 2000. (23) 4. p. 59-60.

Szalai Sándor (2012) A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Szociológiai gyűjteménye honlapjának *Évfordulók* rovatában összeállítást közöl Szalai Sándor születésének 100. évfordulója alkalmából,⁸ amely a következő linken érhető el:

http://www.fsze.hu/konyvtaraink/kozponti_konyvtar/szociologiai_gyujtemeny/evfordulok/szalai_sandor?prk=%22%3Ehttp://www.fsze.hu/konyvtaraink/kozponti_konyvtar/szociologiai_gyujtemeny/evfordulok/szalai_sandor?prk=%3C/a%3E%3Cbr

⁸ Köszönetem fejezem ki a Magyar Szociológiai Társaság kör-mailjének, amely felhívta a figyelmet az összeállításra.

VÁLTOZÓ CSALÁDMODELLEK EGY VÁLTOZÓ VILÁGBAN

BESZÁMOLÓ A MAGYAR SZOCIOLÓGIAI TÁRSASÁG ÉVES KONFERENCIÁJA

CSALÁDSZOCIOLÓGIAI SZAKOSZTÁLYÁNAK SEKCIÓJÁRÓL

Changing Families in a Changing World. A Családszociológiai Szakosztály szekciója az MSZT éves konferenciáján.

Szekcióvezetők: Szalma Ivett és Szél Bernadett

2012.11. 09. 14:45-16:15, CEU Tóth István György Room

Előadások:

Drjenovszky Zsófia (Károli Gáspár Református Egyetem) – Hegedűs Rita (BCE) – Pári András (KSH): Twin Research in Hungary

Murinkó Livia (KSH-NKI): Leaving the Parental Home in Europe

Szalma Ivett (BCE) – Takács Judit (MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont):

Main Determinants of Childlessness among Hungarian Women

Az MSZT éves konferenciája 2012. november 9-10-én a Central European University-n került megrendezésre. A szekció előadásai némiképp folytatásai az MSZT Családszociológiai Szakosztálya „Családok dinamikája és gazdasági bizonytalanság/Család és nemi szerepek” című tavaszi műhelykonferenciájának (Betlen 2012, Sántha 2012). A szekció előadásai a már tavasszal is feltett kérdések folytatásaként is felfoghatóak, mint például: „Miért születnek gyerekek?”, vagy „Hogyan függ össze a kívánt és megvalósult gyerekszám?” (Betlen 2012). Az elhangzott három téma: az ikerszületések számának növekedése, a szülői ház elhagyása és a felnőtté válás dátumának kitolódása, valamint az akaratlagos gyermektelenség szintén ezekre a kérdésekre keresi a választ.

Az előre eltervezett négy helyett három előadást hallgathattunk végig: Drjenovszky Zsófia (Károli Gáspár Református Egyetem), Hegedűs Rita (BCE) és Pári András (KSH) empirikus ikerkutatásáról számolt be, Murinkó Livia (KSH-NKI) nemzetközi összehasonlító vizsgálatát mutatta be a szülői házból való elköltözésről és annak családszerkezeti meghatározottságáról, Szalma Ivett (BCE) és Takács Judit (MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont) pedig a magyarországi gyermektelenség kérdésköréről tartott prezentációt.

¹ MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet

Drjenovszky Zsófia, Hegedűs Rita és Pári András az ikerkutatás magyarországi helyzetének bemutatásával indította a szekciót. A kutatócsoport 140 ikerpárt kérdezett meg saját iker-tudatukhoz fűződő attitűdjükről. Az ikerpárokat különböző ikerfesztiválokon, illetve interneten keresztül szólították meg. Az elemzésből kiderül, hogy bizonyos kérdésekben, mint például: „Az 'ikerség' a nők számára fontosabb, mint a férfiak számára”, vagy „A férfi ikrek hajlamosabbak kihasználni ikerségüket, például családi iskolai vizsgáknál” a válaszok az állításokban megfogalmazott sztereotípiákkal pont ellentétes eredményeket hoztak.

A kutatás egy szülői almintával (N=575) is rendelkezik, amelyből a szülők ikrekkel kapcsolatos attitűdjeit is megismerhetjük, valamint a gyermekek fogantatásáról és a szülők gazdasági háttéréről is többet tudhatunk meg. Az ikrek 70%-ban természetes fogantatással, 30%-ban pedig valamilyen orvosi eljárás segítségével fogantak (lombik program, mesterséges megtermékenyítés, gyógyszeres kezelés). Amíg a természetes fogantatással születő gyerekek szülei többségében átlagosnak ítélték anyagi helyzetüket, addig a lombik programmal és mesterséges megtermékenyítéssel születő gyerekek szülei inkább jó anyagi helyzetűnek ítélték magukat. A gyógyszeres kezeléssel született ikrek szülei több, mint egyharmada vallotta magát jó anyagi helyzetben lévőnek. Végül, bár a szülők 98%-a örült annak, hogy ikrei vannak, arra a kérdésre, hogy „Több előnye van annak, ha az embernek ikrei vannak, mint hátránya?” csak 49% válaszolt igennel, 46% nem tudott döntést hozni a kérdésben. A szülők 4%-a szerint inkább hátrány ikrek születése, mint előny.

Murinkó Livia nemzetközi összehasonlító vizsgálata a European Social Survey adataira támaszkodik, és a felnőtté válás egy meghatározó mozzanatát vizsgálja. A vizsgálat alapján mind a szülők lakhatási, gazdasági körülményei, mind a családban előforduló további gyerekek száma befolyásolja a fiatalok elköltözési hajlandóságát. A családi struktúra (egyedülálló szülő, elvált szülők) szintén befolyásolja a családi házból való elköltözés idejét. A kutatás arra is rámutat, hogy az elköltözés különböző konfliktusokat generálhat illetve a családalapítást és az oktatás befejezését is kitolhatja. 25 európai ország adatainak összehasonlítása alapján a fiatalok között még mindig a tartós párkapcsolat alakításától függ leginkább az elköltözés időpontja, bár az eredmények szerint folyamatosan nő az egyedül elköltözötték aránya, egyre nagyobb az individualitást, autonómiát magasra értékelők száma.

A kutató összehasonlítása az egyes országok csoportosítása szerint: Észak-Európában szűk keresztmetszetben - vagyis homogén az az életkor, amikor a fiatal elköltözik a szülői házból- és talán túl korán történik az elvárt elköltözés, ami a fiatalok 20-as éveinek elejére tehető. Itt a legmagasabb azoknak az aránya is, akik nem tartós párkapcsolat miatt költöznek el otthonról (az elköltözők kétharmada egyedül költözik el). Dél-Európára és Kelet-Közép-Európára is jellemző a tág keresztmetszet, tehát heterogén azoknak a fiataloknak az életkora, akik elköltöznek a szülői házból. Az adott régiókban ez az életkor 22-28 évre emelkedett, míg Kelet- Közép Európában viszonylag magas (52%) azoknak az aránya, akik partnerrel költöznek el, és 13% azoknak az aránya, akik partnerükkel először a szülői házban költöznek össze, majd csak később költöznek külön háztartásba. Ez alátámasztja azt a korábbi konferencián felhozott érvet, miszerint többek között Magyarországon is jellemző a többgenerációs háztartás hagyománya (Sántha 2012).

A vizsgálat során a GDP adatok kontrollálása után az észak-európai országokban enyhe csökkenés jelent meg a korai elköltözők között a korábbi évtizedekhez képest. A kutató arra is kitér, hogy a későbbi elköltözés nemcsak a gyermekvállalás későbbre halasztását jelenti, hanem a munkaerő-piacra való belépés és az első tartós partnerkapcsolat idejét is későbbre tolja.

Takács Judit és Szalma Ivett gyermektelenségről szóló kutatása több izgalmas kérdést is felvet és ismét a kezdetben megfogalmazott kérdéseinkhez vezet vissza bennünket. A kutatás az akaratlagos gyermektelenséget választó nőket vizsgálja.

A kutatók megkülönböztetik az akaratlagos gyermektelenséget választókat (*voluntary childless*) a termékenységi ciklusból kifutóktól (*involuntary childless*). A vizsgálat során 20 kvalitatív mélyinterjút végeztek 35 éves, vagy annál idősebb, partnerkapcsolat nélküli, illetve 40 éven felüli párkapcsolatban élő nőkkel. Az interjú kitért a válaszadó általános kapcsolatára a szüleivel, karriertörténetére, és jövőbeli terveire.

A mintából két válaszadó vallotta magát akaratlagosan gyermektelennek, ami felvetheti a kérdést, hogy mennyiben fordulhat elő az, hogy a válaszadó nem vállalja fel valódi, akaratlagos gyermektelenségét a meglévő társadalmi normák miatt? A válaszadók az interjúk alapján többnyire nem megfelelő minőségű partnerkapcsolatuk, egészségügyi problémájuk, vagy instabil lakhatási, munkaerő-piaci helyzetük miatt maradtak gyermektelenek.

A kutatásból az is kiderül, hogy 6 válaszadó jobb anyagi háttérrel akár egyedülállóként is vállalt volna gyereket, ami további kutatási lehetőségeket vet föl például az adoptáció, illetve az azonos nemű párok gyermekvállalása terén. Az interjúk továbbá rávilágítanak olyan szülő - gyermek ápolási viszonyra is, mely a későbbiekben „kiváltja” a gyermekvállalást. Az interjúk továbbá rávilágítanak olyan gondozói viszonyra, mely során az idős szülőt felnőtt gyermeke ápolja, és ez a hosszú gondozói viszony némiképp „kiváltja” a gondozónál a gyermekvállalást.

Az elhangzott előadások témái: a gyermekvállalás lehetséges motivációi, a felnőtté válás, a párkapcsolat- és családalapítás a mai demográfiai adatok alapján (is) a mindennapi diskurzus tárgyai, így – ismét utalva a tavaszi MSZT konferencián elhangzottakra – biztos vagyok benne, hogy a Családszociológiai Szakosztály következő konferenciáinak programjában is folytathatóak lesznek.

HIVATKOZÁSOK

Betlen A. (2012) Legfőbb értékünk a gyermek. *socio.hu*, 2. 2–6.

Sántha Á. (2012) Családok, mítoszok. *socio.hu*, 2. 7–11.

„AZ IS FOGLALKOZÁS, HA VALAKI MUNKANÉLKÜLI”

BESZÁMOLÓ A KSH A MAGYAR TÁRSADALOM RÉTEGZŐDÉSÉRŐL TARTOTT MŰHELYKONFERENCIÁJÁRÓL

2012. november 20-án a Központi Statisztikai Hivatal műhelykonferenciát rendezett a népszámlálási adatok felhasználásával kialakítandó rétegződés-vizsgálat elveinek és módszertanának megvitatására.

A vitát a KSH munkatársai, Dr. Lakatos Miklós és Záhonyi Márta, illetve Huszár Ákos előadása indította. Dr. Lakatos Miklós és Záhonyi Márta a 2001-es népszámlálás tapasztalatait, a Munkaerő felmérés tanulságait és a FEOR rendszerben bekövetkezett változásokat ismertette. Utóbbi – mivel a KSH rétegződés-vizsgálatának alapját a foglalkozási besorolás jelenti – jelentősen érinti a kialakuló osztályszerkezetet vagy rétegződésmodellt is.

Huszár Ákos előadásának alapját „Foglalkozási osztályszerkezet: Elméletek, dilemmák” című tanulmánya jelentette. Huszár ebben összefoglalta és összehasonlította az Erikson–Goldthorpe–Portocarero (EGP) féle osztályséma, Wright neomarxista osztályelmélete, Esping-Andersen posztindusztriális modellje és az Európai Osztálymodell legfontosabb tulajdonságait, valamint számba vette az osztályozás legfontosabb problémáit is.

A tanulmány elsőként összevetette az osztálysémák és a rétegződésmodellek tulajdonságait. Míg az előbbiek kategoriális különbségeket állapítanak meg a társadalom tagjai között, addig a rétegződés-vizsgálatok valamilyen, a társadalom graduális jellegére koncentráló indexek mentén rendezik sorba azokat. Így az osztálymodellek kategoriái egyszerre lehetnek hierarchikusan elrendezhető és mellérendelő kategoriák, míg a rétegződésmodellek minden esetben hierarchikusak. Különbözik a két megközelítés a kategóriaalkotás módjában is: az osztálysémák elméleti-genetikus módon jönnek létre, azaz valamilyen előzetes elméleti koncepció operacionalizálása révén, a rétegződésmodellek pedig deskriptív-dimenzionális jellegűek, tehát az egyenlőtlenségek különböző, elméletben egymással nem összefüggő dimenziói szerint rendezik a vizsgált sokaságot. Az osztálymodellek emellett gazdasági alapúak, a rétegződésmodellek újabb típusai azonban tagadják a struktúra gazdasági meghatározottságát.

A három legismertebb nemzetközi modell sajátosságainak bemutatását Huszár Ákos a magyar és európai eredmények összehasonlításával egészíti ki a European Social Survey 2010-es adataira építve. Természetesen a négy séma némileg eltérő eredményeket ad, ugyanakkor mindegyikben egyértelműen látszik, hogy a magyar társadalomban a betanított munkások és segédmunkások csoportja jelentősen magasabb arányban található meg, mint az összesített európai adatokban. Ennél talán kisebb mértékű, de szintén jelentős különbséget találunk a társadalom felső szegmenseiben is, bár ebben a különböző sémák jobban eltérnek: míg az EGP szerint a magyar társadalomban a magas szintű vezetők és szakemberek csoportja alulreprezentált (7,7 százalék az európai 15,6 százalékhoz képest), addig a wrighti osztályozás ezt a különbséget szétosztja különböző csoportok

¹ Az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézetének munkatársai

között (szakértők, képzett vezetők vagy képzett alsóbb szintű vezetők, kispolgárok, kisebb munkáltatók és tőkések). Esping-Andersen háromszektoros modelljében a munkásság képzetlen, valamint a vezetők és szakemberek képzett csoportjaiban mutatkozó különbség eloszlik a fordista és a posztindusztriális hierarchia néhány kategóriája között (előbbi esetében a vezetők és tulajdonosok illetve a képzetlen ipari munkások, utóbbiban elsősorban a technikusok és alsóbb szintű szakemberek csoportjában mutatkozik jelentősebb különbség).

A tanulmány végül bemutatja az Európai Osztálymodell-t (ESeC), amely az EGP séma módosított, újragondolt transzformációja, és az európai statisztikai gyakorlatban elfoglalt helye miatt megkerülhetetlennek tűnik. Az ESeC hasonló eredményeket indukál, mint az EGP séma: a magyar társadalom a nagyobb munkáltatók, magasabb szintű vezetők és szakemberek, az alacsonyabb szintű szakemberek, vezetők, technikusok és a betanított, illetve segédmunkások „osztályában” mutatja a legnagyobb eltérést az európai átlagtól.

A tanulmányban és az előadásban végül az osztályozás problémáira tért ki Huszár Ákos. Mivel mindegyik osztálymodell és azokoperacionalizálása is valamilyen előzetes elméleti konstrukción alapul, az osztályozás értelmét az adja, hogy sikerül-e olyan kategóriákat kialakítani, amelyek világosak, jól elkülönülnek egymástól, ugyanakkor a valóságot is jól írják le. Ebben a munkában az előzetes precizitás, az egyes kategóriák ismérveinek világos meghatározása elengedhetetlen. Ez jelenti azonban az egyik legnagyobb veszélyt is: a kategóriák túlságosan részletes elméleti meghatározása merev, életszerűtlen kategóriarendszert eredményezhet. Az osztálymodellek kategoriális jellegével függ össze a hierarchia problémája is: ez az osztálymodellekben nem egyértelmű, és mindig a modellépítés során kell a kategóriák közötti vertikális viszonyokat meghatározni. Mivel mindhárom osztályozási séma a foglalkozási szerkezetben vagy a munkaerőpiacon elfoglalt pozícióra épül, ezért a népesség jelentős részét nem éri el: az inaktív csoportjainak besorolása komoly nehézséget jelent. A nehézségek tárgyalását Huszár a vizsgálat, illetve az osztályoséma érvényességének problematikájával zárta. Ezen belül megkülönböztette a konstrukciós és az ismérv szerinti érvényességet.

A hozzászólásokat Róbert Péter nyitotta meg, aki négy nagyobb témát érintett. Az első az osztály- és rétegződéskutatások céljáról és értelméről szólt. Véleménye szerint ezeknek a kutatásoknak önértéke is van: „hogyan lássuk a megosztásokat”, azaz detektálni tudjuk a társadalomban történő változásokat. Ezekben az esetekben az időbeli összehasonlítás okozhat gondot (például a kategóriák és definíciók változása; új, korábban nem létező fogalmak, foglalkozások létrejötte stb). Fontos szempont, hogy az osztályoknak függő és magyarázó változókként is működniük kell az elemzések során, azaz nem csak az osztályba tartozást kell tudni megmagyarázni, de ha valódi osztályokról van szó, akkor azoknak magyarázniuk kell a például a gyerekvállalási hajlandóságban, az egészségi állapotban vagy a jövedelemben megjelenő különbségeket. Róbert Péter ugyanakkor kiemelte az is, hogy a világ megosztott abból a szempontból, hogy „halottak-e az osztályok” vagy „túl vagyunk-e renden és osztályon”. A társadalom rétegződésében szerinte a foglalkozás és/vagy a munkaerő-piaci helyzet lehet fontos. Jóllehet általában csak a munkaerőpiacon aktívak alapján hozzák létre a kutatók a rétegeket, szerinte „az is foglalkozás, ha valaki munkanélküli”. Továbbá a rétegződési modellekben direkt módon nincs benne a flexibilis munkaerőpiac (a szerződés idejének határozott vagy határozatlan volta, a bérezés flexibilitása), pedig már a 80-as évek óta létező változásokról van szó. Harmadik témaként Róbert Péter az egyes tipológiákról beszélt. Azt a javaslatot fogalmazta meg a KSH számára, hogy az időbeli összehasonlíthatóság miatt meg kellene próbálni előállítani a munkajelleg csoportokat, hiszen más országokban is van példa arra, hogy a nemzetközi elvárások mellett saját rétegződésmodelleket is készítenek. Végül az érvényesség problémájáról ejtett

szót: az egyes foglalkozások, kategóriák azonosságának vagy különbségének kérdéséről. Azonos fogalom-e a vezető és az értelmiségi, mennyiben létezik a korábban egyértelműen elkülönülő fizikai és szellemi munka dichotómiája, milyen a viszony a menedzserek és a tőkésék, tulajdonosok között.

Ferge Zsuzsa Róbert Péterhez hasonlóan arra mutatott rá, hogy az egyes modellek „bele vannak ragadva a foglalkozásokba”, ami a munkajelleg csoportokra is igaz ugyan, de „ott egy erős elmélet volt mögötte”. A 70-es, 80-as évek óta a globalizáció és a neoliberalizmus eredményeként „a 150 évig kialakult labourista kultúrát lerázta magáról a globális társadalom”, az egyenlőtlenség alulról és felülről is korlátozatlaná vált. A foglalkozások „feloldódtak”, eltűntek a foglalkozási identitások: legfeljebb a pedagógusok és az orvosok esetében beszélhetünk még erről. A munkajogok és a szociális jogok meggyengültek. Kialakult a prekariátus (talajtalanok), akik Ferge szerint Magyarországon minimum a társadalom 30 százalékát teszik ki. A hozzászólás végén pedig felsorolta, hogy az Nemzetközi Munkaügyi Szervezet (ILO) által felsorolt „hagyományos biztonságok” hogyan kerültek meg az utóbbi évtizedekben: például a foglalkoztatás biztonsága a felvétel és az elbocsátás szabályozásának változásán keresztül, a munkahely biztonsága a foglalkozásszerkezeten belüli „oda-vissza helyezgetés” miatt, vagy éppen az érdekképviselői biztonságának a szakszervezetek szerepének változása miatt.

Lengyel György is rámutatott arra, hogy „a foglalkozási tagolódás csak a társadalom feléről szól”, mivel a munkaerőpiacon aktívak besorolásán alapul, így nem biztos, hogy minden releváns kérdés és probléma megragadására alkalmas. Két fontos javaslatot fogalmazott meg: a kutatásoknak tágabb keretekben kellene folyjniuk, és a megélhetés formáit és módjait is vizsgálniuk kellene, valamint a szubjektív besorolás szempontjait is érvényesíteni kellene. Az utóbbi felvetéshez későbbi hozzászólásában Sági Matild is csatlakozott.

Az utolsó hozzászólások között Tardos Róbert arra hívta fel a figyelmet, hogy a foglalkozások nem önmagukban, hanem egymáshoz való strukturális pozíciójukat tekintve érdekesek, azaz a vertikális dimenzió beemelésének jelentős szempontnak kell lennie az elemzések során.

A résztvevők részletes és kimerítő észrevételei több oldalról járták körül a rétegződés- és osztálymodellek problémáit, és az egyik hozzászóló ironikus megjegyzése szerint „több évre elegendő kutatási feladatra tettek javaslatot” a népszámlálási adatok feldolgozásánál a KSH munkatársai számára.

Iwasaki Ichiro – Makó Csaba – Szanyi Miklós – Csizmadia Péter – Illéssy Miklós (2012):

Economic Transformation and Industrial Restructuring: the Hungarian Experience. Tokyo: Maruzen Publishing.

A PROJEKT

A könyv egy japán-magyar kutatási projekt legfontosabb eredményeit mutatja be. A „Multinacionális vállalatok és helyi erőforrások” című kutatás a piacgazdaságba való átmenet időszakát vizsgálva mutatja be a magyar ipari szerkezetváltás főbb jellemzőit. Ebben a kötetben a szerzők a vállalati szintű paneladatokat, valamint a Magyarországon és Szlovákiában végzett vállalati felmérések alapján a multinacionális vállalatok és a helyi ipari erőforrások kapcsolatának vizsgálatán túl kitérnek a szolgáltatási szektor szervezeti innovációjának elemzésére is.

A nemzetközi kutatás a Hitotsubashi Egyetem Gazdaságkutató Intézetének, a Magyar Tudományos Akadémia Szociológiai és Világgazdasági Kutatóintézeteinek, valamint a Debreceni Egyetem Közgazdaság- és Gazdaságtudományi Karának együttműködésével valósult meg. A projekt finanszírozása a Japán Oktatási, Kulturális, Sport, Tudomány és Technológia Minisztériumának, a Magyar Tudományos Akadémiának, a Nomura Alapítványnak, a Tokyo Maritime Kagami Emlékmű Alapítványnak és a 4.2.2./B-10/1 számú magyar TÁMOP projekt támogatásának köszönhetően jött létre.

A SZERZŐK

Iwasaki Ichiro közgazdász, a Hitotsubashi Egyetem Gazdaságkutató Intézetének professzora;

Makó Csaba közgazdász, a Magyar Tudományos Akadémia Társadalomtudományi Központ Szociológiai Intézetének tudományos tanácsadója, a Szent István Egyetem professzora;

Szanyi Miklós közgazdász, a Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Világgazdasági Intézetének tudományos tanácsadója, a Debreceni Egyetem Közgazdaság- és Gazdaságtudományi Karának professzora;

Csizmadia Péter szociológus, a Magyar Tudományos Akadémia Társadalomtudományi Központ Szociológiai Intézetének kutatója;

Illéssy Miklós szociálpolitikus, a Magyar Tudományos Akadémia Társadalomtudományi Központ Szociológiai Intézetének kutatója.

A KÖNYV

A kötet négy részből áll. Az első rész két fejezetében a szerzők a rendszerváltástól kiindulva mutatják be az Európában, és elsősorban a Magyarországon végbemenő gazdasági reformokat, a beáramló külföldi tőke magyar gazdaságra tett hatásmechanizmusait. A második rész a külföldi tőkebeáramlás indirekt hatásait két fejezetben vizsgálja. Itt a szerzők arra keresik a választ, hogy a tőkebeáramlás és a multinacionális vállalatok jelenléte miképpen befolyásolja a hazai vállalatok

¹ Debreceni Egyetem Tudományegyetemi Karok Közgazdaság- és Gazdaságtudományi Kar Világgazdaság és Nemzetközi Kapcsolatok Tanszék

technológia-innovációját és a tudástranszfer folyamatait. A szerzők kutatási eredményeit a harmadik rész két fejezete mutatja be. Az ötödik fejezet esettanulmánya a szolgáltató szektor térnyerését elemzi Magyarország és Szlovákia összehasonlításában, kiemelve a szolgáltató szektor munkahelyteremtő szerepe mellett, annak tudásintenzív és gazdaságformáló szerepét is. A harmadik rész zárótanulmánya a magyar és szlovák tudásintenzív szolgáltató szektort hasonlítja össze a szervezeti innováció szempontjából. A tanulmány utolsó, negyedik résznek hetedik és nyolcadik fejezete, az átmeneti gazdaságok tanulmányozásában relatíve új kutatási koncepciót, az ipari klasztert mutatja be. E két fejezet kiválóan tükrözi, hogy a klaszter szemlélet kulcsfontosságú a magyar gazdasági átmenet, elsősorban az ipari átalakulás jobb megértéséhez. A tanulmánykötetet a szerzők összefoglaló gondolatai, a jövőbeni kutatásokra való kitekintés zárja.

A nemzetközi közösség Magyarországot a volt szocialista országok egyik reformországának tekintette a kommunista blokk összeomlását követő két évtizedben. A gazdaság versenyképes működésének fenntartása az 1980-as évek végén rákényszerítette a magyar gazdaságot a piaci viszonyokra való áttérésre. Ennek előfeltételei közül a tulajdonviszonyok átrendeződése, a magántulajdon uralkodóvá tétele és a politikai pluralizmus érvényre juttatása emelhető ki elsőként. A rendszerváltás a gazdasági környezet átalakulásán keresztül a makrokörnyezet többi elemét is érintve ment végbe. Az átalakulás megítéléséhez figyelembe kell venni a rendszerváltás negatív és pozitív hatásait. Anélkül, hogy itt ezeket a hatásokat részletesen elemezném, fontosnak tartom olyan aspektusok rövid bemutatását, melyek a könyv által feldolgozott és elemzett téma tekintetében jelentőséggel bírnak.

A gazdasági rendszerváltás egyik fontos negatívuma a magyar ipar háttérbeszorulása. Az ipari kultúrával rendelkező országokban, így a volt szocialista országok közül Magyarországon is kitüntetett helye volt a gépiparnak. A gépipar jelentősége két fontos tényezőtől adódik: egyrészt a gépipar állítja elő a termelési eszközöket, másrészt a beruházási javak többségét. Ezen kívül fontos még megemlíteni, hogy ebben az iparágban termelik a társadalmi-gazdasági innovációs lánc fontos elemeinek, így a kutató-fejlesztő intézményeknek műszaki berendezéseit. A gépipar – ágazaton, illetve nemzetgazdaságon belüli – súlyvesztése egyes szakágazatok, szakmakultúrák leépüléséhez vezetett. A rendszerváltás eredményeként megnyíltak a kapuk a tőkeerősebb, fejlettebb technikával rendelkező nyugati vállalatok előtt. A külföldi tőke beáramlása és a nyugati multi- és transznacionális vállalatok magyarországi megjelenése meghatározó szerepet játszott abban, hogy a társadalmi-gazdasági rendszer átalakulásának dinamizmusa megmaradjon.

Mindezek ellenére a külföldi működőtőke hatásának megítélése rendkívül ellentmondásosnak tekinthető. *„A zöldmezős beruházások esetében műszakilag viszonylag fejlett kapacitások keletkeztek, de hazai technológiai kisugárzásuk minimális volt”* (Farkas 2004). Vagyis a korábbi technológia-intenzív üzemek olyan transznacionális vállalatok részeivé váltak, melyekben a kutatás-fejlesztés jelentős része az anyaországi üzemekben koncentrálódik (Farkas 2000, 2004). Ez azt vonta maga után, hogy a külföldi vállalatok egy része fejlett technikájú magyar üzemeket, illetve magyar K+F-részlegeket zárt be. Idővel azonban egyes multi-, illetve transznacionális vállalatok felismerték a szakképzett magyar munkaerőben rejlő lehetőségeket. Több, a gyógyszeriparban és a gépgyártásban tevékenykedő transznacionális cég kezdte meg Magyarországon a K+F tevékenységet. Ezen túlmenően kutató-fejlesztő bázisokat, fejlesztő kompetencia központokat hoztak létre. A külföldi vállalatok aktív beruházási tevékenysége lehetővé tette Magyarország számára, hogy túljusson a tőkehiány okozta akadályokon, melyek meggátolhatták volna a strukturális reformok létrejöttét. A külföldi működőtőke (továbbiakban FDI) beáramlása fellendítette a hazai vállalati szektort és az exportkivitel növelésén keresztül javította Magyarország világgazdasági pozícióját. Annak ellenére, hogy a volt szocialista országok közül – az 1998 óta eltelt időszakot alapul véve – Magyarországot Lengyelország és Csehország is megelőzte

a beáramlott FDI tekintetében, 1992–2004 között Magyarország 40,7 milliárd amerikai dollárnak megfelelő FDI-t kapott. Ez a jelentős mértékű FDI beáramlás megerősítette a magyar gazdaságot, s a folyamat pozitív hatásai elsősorban a következő területeken voltak érzékelhetőek:

- hatékony keresletösztönzés,
- hazai vállalatok tulajdonosi szerkezetének átalakítása,
- termelési rendszer javítása,
- piaci versenyképesség megerősítése,
- menedzsmentrendszerek korszerűsítése,
- kutatás-fejlesztési tevékenység újjáélesztése,
- innovációs tevékenység.

Mindezen hatásokat figyelembe véve a FDI beáramlás jelentősége a nemzetgazdaság stabilizálásában és növekedésében mutatkozik meg. A KSH hivatalos statisztikai adatai alapján a 1994-től 2008-ig terjedő időszakban az átlagos reál-GDP növekedés 3,2%-os volt. Ez a hosszú távú gazdasági fellendülés folyamatosan növelte a magyar nemzeti jövedelmet, amely a vásárlóerő-paritás tekintetében jelentős növekedés hozott az egy főre jutó GDP-ben (lásd 1. táblázat).

1. táblázat: Egy főre jutó GDP Magyarországon (euró)

Év	1990	2004	2008
GDP/fő	6.800	13.700	15.700

Forrás: WIIW: 2009

Ebben az időszakban a gazdasági fellendülés mozgatórugója elsősorban az intenzív beruházási tevékenység volt. Egyetértek a könyvben idézett Mišun és Tomšik (2002) szerzőpárossal, akik szerint a külföldi vállalkozások jelentős FDI behozatala, *crowding-in* hatásként, pozitívan hatott a hazai vállalatok további befektetéseire. Oblath, Richter (2002) és Szanyi (2004) is hangsúlyozzák tanulmányaikban, hogy a külföldi cégek újra befektetik megszerzett jövedelmüket. Ennek eredményeként, beleértve a Magyarországot is, nőtt a szakadék a külső tőkebeáramlás és a külföldi vállalatok tőkeberuházásai között. Bélyácz és Kuti (2011) szerint a külföldi cégek magyarországi befektetései továbbra is elég jelentősek ahhoz, hogy a gazdasági növekedést serkentsék, a tőkebefektetések a külföldi cégek terjeszkedésével egyre kifinomultabbá válnak. A nagy volumenű FDI és a multinacionális vállalatok tömeges megjelenése szocialista rendszer összeomlásától egészen az Európai Unióhoz történő csatlakozásig megváltoztatta a magyar vállalatok tulajdonosi és irányítási struktúráját, illetve döntő szerepet játszott a vállalatok export-versenyképességének javításában, irányítási és termelési tevékenységének racionalizálásában is. Mindezek logikus következményeként a külföldi vállalatok hazai képviselői mind fontosabb szerepet vállaltak a kutatás-fejlesztés terén, s ezt kiegészítve megerősítették kutatási kapcsolataikat a felsőoktatás kiemelkedőbb intézményeivel. A fent említettek ellenére számos kutatás (Török és Petz 1999, Knell 2000) szerint az 1990-es évek végén elért export versenyképesség és termelékenység nem magyarázható egyértelműen a kutatás-fejlesztési tevékenységgel. A statisztikai adatok, így például az egy főre jutó szabadalmak száma vagy az ebben az időszakban a termelő vállalatok által végrehajtott innovációs tevékenység

mutatói sem támasztják ezt alá. A külföldi vállalatok vélt vagy valós innovációs tevékenysége mellett az OECD (2008) jelentése valamint Inzelt és Szerb (2006) tanulmánya szerint a helyi vállalatok innovációs inaktivitása komoly problémát jelent a gazdaság számára. Itt számomra felmerül a kérdés, hogy a méretüket tekintve jórészt kis- és középvállalatok (továbbiakban kkv) innovációs tevékenységét mennyiben korlátozták a piacon megjelenő piac- és versenyképesebb, illetve elsősorban tőkeerősebb külföldi vállalatok. Egy biztos, az innovációs tevékenység újjáélesztése és racionalizálása tekintetében még sok feladat vár a piaci szereplőkre. Összefoglalva a fenti gondolatmenetet: a FDI beáramlás pozitív és negatív hatásaiból a következő ötöt emelik ki a szerzők, melyek megoldása az elkövetkezendő évek, évtizedek feladata lesz:

1. A multinacionális vállalatok profitkivitele, amely növelheti a folyó fizetési mérleg hiányát.
2. A külföldi tulajdonú vállalatokat érintő előnyös kormányzati intézkedések torzították az erőforrások elosztását és egyenlőtlenséget eredményeztek a gazdaság szereplői között.
3. A kiemelt régiók FDI koncentrációjának köszönhetően megnöttek a jövedelem és munkanélküliség tekintetében már meglévő regionális egyenlőtlenségek.
4. A külföldi tulajdonú vállalatok számának növekedése és az általuk végzett iparági kapcsolatok, technológiai hálózatok egyfajta „technológiai gazdasági dualizmushoz vezettek” (Farkas 2000, 2004; Fink 2006). A multinacionális vállalatok és a hazai vállalatok között meglévő beszállítói szerződések tekintetében még számos feladat vár a kormányzatra.
5. Az FDI társadalmi hatásaként megjelent a magyar állampolgárok nemzeti identitásuk elvesztésétől való félelem. A tanulmánykötet terjedelmi korlátait tekintve a szerzők ezt a hatást nem elemzik mélyebben. Véleményem szerint ennek a problémának az egyik megoldása az állampolgárok informálásában és egy intenzívebb „nemzeti kommunikációban” rejlik.]

A szocialista központosított tervgazdaságból a működőképes piacgazdaságba vezető átalakulási folyamat egyik legfőbb meghatározója a privatizáció volt. Bár a volt szocialista országok közül Közép-Kelet-Európa reformországai (Csehország, Lengyelország, Magyarország, Szlovákia, Szlovénia, Horvátország és Románia) a gazdasági, jogi, és társadalmi intézményrendszerük átalakításában, így a privatizációban is külön utakat követtek. Céljaik azonban mindig hasonlóak voltak. A politikai rendszer megváltozásával a központosított tervgazdálkodást felváltotta a magántulajdon uralta piacgazdaság, illetve az ezt lehetővé tévő koordinációs és erőforrás-allokációs mechanizmusok. A privatizáció mögött megbúvó közgazdasági elméletek szerint a magántulajdonon alapuló versenygazdaság hatékonyabb termelést eredményez és ezáltal növeli a társadalmi jólétét. A piaci allokációs mechanizmusok érvényesítéséhez azonban nem biztos, hogy a privatizáció a legmegfelelőbb megoldás. Kutatásokból és gyakorlati tapasztalatból tudjuk, hogy a külföldi működő tőke által létesült vállalatok többsége hatékonyabban és eredményesebben működik, mint a privatizált állami nagyvállalatok. Ez a működésbeli különbség azonban időleges, hiszen a privatizált vállalatok átalakításával ez folyamatosan csökkenni fog. Emellett az is nyilvánvaló, hogy az állami vállalatok tekintetében szerkezetváltásra van szükség ahhoz, hogy magasabb hozzáadott értéket produkáljanak, illetve hatékonyan használják ki a humán erőforrásokat.

A tanulmány a 2000-es évek elejére vonatkozóan elemzi a magyar vállalatok tulajdonosváltásának, vagyis állami tulajdonból magántulajdonba való kerülésének vállalati teljesítményt érintő hatásait. A Nemzeti Adó- és Vámhivatal által rendelkezésre bocsátott adatok alapján a teljesítményt érintő változások nyomon követése a privatizációt követő két éven volt lehetséges. Ez a rövid megfigyelési időszak komoly nehézséget jelentett az elemzések elvégzésében. E problémát a szerzők úgy próbálták meg leküzdeni, hogy a panelbecslést és a különböző teljesítményindexeknek a tulajdonosi transzformáció mértékére és típusára való regresszióját összekapcsolták a regressziós együtthatók meta-analízisével.

A tulajdonviszonyok átalakulásnak vizsgálatához szükséges a privatizációból származó nyereség potenciális forrásainak meghatározása is. A Nemzeti Adó- és Vámhivatal által rendelkezésre bocsátott adatokból kiderül, hogy Magyarországon a 21. század elején az állami és magánvállalatok teljesítménye közötti szakadék a várhatónál sokkal kisebb volt. Ezt a tényt a szerzők a piacgazdasággá történő rendszerszintű átalakulás egyik pozitívumának tekintik. Mégis, ha nem lehet előre tudni, hogy milyen szempontból marad az állami tulajdonú vállalatok teljesítménye a magáncégek teljesítmény alatt, akkor lehet, hogy a tanulmány szerzői figyelmen kívül hagyták volna a tulajdonosi átalakulás valóban létező hatásait. A szerzők arra számítanak, hogy a privatizációs hatások kimutathatósága szignifikánsan javul, amennyiben a privatizációs nyereségek potenciális forrásait előre azonosítják.

A tanulmány szerint a 2000-es évek elején a kis- és közepes méretű állami tulajdonú vállalatok értékesítése során a külföldi befektetők felülmúlták a hazai befektetőket. Makó és Illéssy (2007) szerint ez a tény erősen emlékeztet arra a nagyszabású privatizációs időszakra, amikor a közvetlen külföldi befektetések döntő mértékben járultak hozzá a magyar nagyvállalatok szerkezeti átalakításához. Az elemzések alapján – az 1990-es évekkel ellentétben – a külföldi befektetők sikeresen alakították át a felvásárolt állami vállalatokat, melyek a privatizációt megelőzően rossz pénzügyi állapotban voltak. Magyarország a volt szocialista országok közül a legnagyobb mértékű külföldi tőkebeáramlás kedvezményezettje. Megfelelő jogszabály segítségével még mindig rengeteg lehetősége maradhat a közvetlen külföldi befektetések előnyeinek fogadására.

A tanulmánykötet legizgalmasabb részei az 5. és 6. fejezet, amely a tudásintenzív szolgáltató szektort vizsgálja szlovák-magyar összehasonlításban, a hetedik fejezet, mely az ipari klaszterek megjelenését és fejlődését elemzi és végül a nyolcadik fejezet, mely az ipari klaszterek és a regionális gazdasági fejlődés kapcsolatát vizsgálja. Anélkül, hogy az olvasás és elemző felismerés élményét elvenném a (leendő) olvasótól, a következőkben rövid ízelítőt adok e fejezetekből.

A 20. században a szolgáltató szektor világszerte a munkahelyteremtés motorjává vált. A kelet-európai poszt-szocialista országok tekintetében a szolgáltató szektor a teljes foglalkoztatottak létszámának felét adja. A kötet ötödik fejezete Magyarország és Szlovákia szolgáltató szektorának foglalkoztatottsági adatait és növekedési potenciálját hasonlítja össze. A 2008-2009 közötti időszak adatait tekintve a vizsgált cégek meghatározó többsége az ún. *de novo* kategóriába tartozik, amely azt jelenti, hogy ezek a cégek a rendszerváltást követően alakultak meg. A vizsgált vállalatok méretét tekintve eltérés mutatkozik a magyar és szlovák szolgáltató szektorban. Míg a magyar vállalatok többsége kisvállalat, tehát kevesebb, mint 50 főt foglalkoztat, addig a szlovák vállalatok, bár jellemzően kisméretűek, mégis szignifikáns köztük a közepes vállalatok száma is. A *lean* munkaszervezés² jellemző mindkét ország szolgáltató vállalataira. További különbségek mutatkoznak a tulajdonosi szerkezetben: bár a helyi tulajdonban lévő vállalatok száma meghatározó mindkét országban, Szlovákiában a külföldi tulajdonú cégek száma háromszor akkora, mint Magyarországon. Az innováció megjelenését elemelve a tanulmány arra az érdekes megállapításra jut, hogy az egyéni vállalatokban végrehajtott innováció sokkal kisebb mértékű, mint vállalatcsoportokhoz vagy hálózatokhoz tartozó vállalatokban. Ez a gondolat visszavezethető a már korábban megjelent kérdésseltevéshez arról, hogy miért kismértékű a magyar kis- és középvállalatok innovációs tevékenysége a Magyarországon működő, külföldi tulajdonú vállalatokhoz képest. A tanulmány egyik válasza a szolgáltató vállalatok tekintetében az, hogy a magyar vállalatok mindössze egyötöde tartozik valamilyen vállalati hálózathoz, míg a szlovák vállalatok esetében ez a magyarországinak több mint a duplája. A szerzők a

² A *lean* (karcsúsított gyártás) a teljes vállalati struktúrát átalakító vállalatirányítási rendszere. A Toyotától származó filozófia, amelynek célja, hogy a vevők számára a legjobb minőségű terméket, a legrövidebb idő alatt, a legkisebb költségfordítással szolgáltatassa. A *lean* menedzsment fókuszában a vevő számára előállított érték áll.

szolgáltatások komplexitását a szolgáltatások vevőre szabottságának, illetve az általuk teremtett hozzáadott értéket mértékének figyelembevételével vizsgálják. A tanulmány a versenyképesség mércéjeként mindkét országban a magas szintű megbízhatóságot, minőséget, rugalmasságot, gyorsaságot és tapasztalatot emeli ki. Általában, az innováció és a versenyképesség tekintetében Európát harmadik helyre szorítja az Egyesült Államok és Délkelet-Ázsia [? DCs]. Ennek elsődleges oka a hiányzó szervezeti innovációban rejlik, amely lehetővé tenné a kutatási eredmények piaci előnyökké kovácsolását. Meglepő módon az ún. strukturális szervezeti innováció, mely a szervezeti struktúra átalakítását teszi szükségessé – pl. *lean*-szervezet, projekt alapú munka – sokkal elterjedtebb a szlovák szolgáltató vállalatoknál, mint Magyarországon. Ezzel szemben az információs és kommunikációs technológiát sokkal szélesebb körben alkalmazzák Magyarországon, mint Szlovákiában, minek következtében a magyar vállalatok jobb helyen állnak az információs és kommunikációs technológia alapú fejlesztések tekintetében. Míg a szlovák szolgáltató vállalatok nagyobb mértékben támaszkodnak a külső forrásokra, így felsőoktatási intézményekre vagy más továbbképzéssel foglalkozó intézményekre a tudás-alapú fejlesztések tekintetében.

A kötet záró esettanulmánya az átmeneti gazdaságokat vizsgálva egy relatíve új kutatási koncepciót, az ipari klasztert³ mutatja be. A klaszter-szemlélet kulcsfontosságú a magyar gazdasági átmenet, elsősorban az ipari átalakulás jobb megértéséhez. A kutatás megmutatja, hogy a legfontosabb térbeli koncentrációk ott jelentkeznek, ahol már az átmenet előtt is hasonló ipari tevékenységet folytattak. Vagyis az elmúlt két évtizedes átmeneti időszakban történt strukturális változások ellenére a magyar gazdaság térbeli szerkezetének és tevékenységi struktúrájának néhány alapeleme megmaradt. Ezt támasztja alá az ipari klaszterrel foglalkozó szakirodalom (pl. Porter 1990, 1998, 2003) is, mely szerint a gazdasági fejlődés „útfüggősége” meghatározó. Az ágazatok és régiók tekintetében egy másik említésre méltó megállapítás a tevékenységkoncentrációk megléte. A külföldi befektető vállalatok erőteljes hatásaként ez elsősorban az autóiparban, illetve az információs és kommunikációs technológiai szektorban jelenik meg. A klaszterek kialakítása olyan ágazatokban és régiókban is lehetséges, ahol a külföldi vállalatok jelenléte nem domináns, bár itt erősebb a horizontális együttműködés, mint a vertikális.⁴ A kötet zárásaként a szerzők rámutatnak arra, hogy további kutatások szükségesek (például a globalizációs folyamatok tekintetében a nemzetközi munkaerőt érintő új tendenciák elemzése, vagy a FDI-alapú fejlődési modell hosszú távú hatásainak elemzése) A kötetben közölt kutatási eredmények adekvát válaszokat adhatnak a magyar gazdaság és ipar átalakulásának komplex kérdéseire. A szerzők széles publikumhoz szólnak: elsősorban azokhoz, akiket érdekel a gazdasági szervezetek átalakulása és ezzel összefüggésben az innováció és tudásmenedzsment. Így hasznosan forgathatják a kötetet magyar és külföldi gazdasági szakemberek, elemző szakértők, vállalatvezetők, valamint a felsőoktatásban a közgazdaság-, gazdaság-, mérnöki és alkalmazott tudományok területén dolgozó oktatók és hallgatók egyaránt.

³ „Az ipari klaszterek a regionális gazdaságfejlesztés egyik legdivatosabb eszközévé váltak az elmúlt néhány évben (Dőry 1999; Lengyel 1999; Porter 1999; Rechnitzer 1998; Roelandt—den Hertog 1998; Steiner 1998). Európa legfejlettebb gazdasággal rendelkező országaiban — csakúgy, mint a tengerentúlon — a regionális léptékű gazdaságok életében mind fontosabbá válnak a koncentrált együttműködési hálózatok, aminek köszönhetően ma már világszerte több száz klasztert tartanak nyilván. Csak néhányat megemlítve a legismertebbek közül: a Detroit környéki autógyártás, a számítástechnika és az információs technológia koncentrációja a Szilícium-völgyben, az úgynevezett Harmadik Itália kis- és középvállalkozásai, a svájci óragyártás, vagy a pénzügyi szektor kiemelkedő szerepe New Yorkban és Londonban.” (Grosz 2000).

⁴ Horizontális szövetségek: azonos iparágban tevékenykedő vállalatok működnek együtt, fejlettebb ország vállalata egy fejletlenebb országban szeretné a terméket forgalmazni, ehhez helyi partner segítségét veszi igénybe. Vertikális szövetségek: pl. beszállító-összeszerelő között

HIVATKOZÁSOK

- Bélyácz, I és Kuti, M. (2011). The Role of External Debt in the International Investment Position in Hungary. Working Paper No. 03/2011. Trento: School of Local Development, University of Trento.
- Farkas, P. (2000). The Effects of Foreign Direct Investment on R&D and Innovation in Hungary. Working Paper No. 108. Budapest: Insitute for World Economy, Hungarian Academy of Sciences.
- Farkas, P. (2004). A külföldi működőtőke-beruházások és a technológiai transzfer új tendenciái. Műhelytanulmányok 66. Budapest: MTA Világgazdasági Kutató Intézet.
- Fink, P.(2006). FDI-Led Growth and Rising Polarisation in Hungary: Quantity at the Expense of Quality. *New Political Economy* 11 (1), p. 47-72.
- Grosz A. (2000). Ipari klaszterek. *Tér és Társadalom*. (14) 2-3. p. 43-52.
- Inzelt, A. és Szerb, L. (2006). The Innovation Activity in a Stagnating County of Hungary. *Acta Oeconomica* 53 (3), p. 279-299.
- Knell, M. (2000). Patterns of Technological Activity in CEECs. In: Landesmann, M (ed.): WIIW Structural Report: Structural Developments in Central and Eastern Europe. Bratislava: SVORNOST', p. 195-134.
- Makó, Cs. és Illéssy, M. (2007). Economic Modernization in Hungary: Between Path Dependency and Path Creation. In: Makó, Cs, Moerel, H., Illéssy, M. és Csizmadia, P. (eds.). *Working It Out? – The Labor Process and Employment Relations in the New Economy*. Budapest: Akadémiai. p. 47-63.
- Mišun, J. és Tomšik, V. (2002). Does Foreign Direct Investment Crowd In or Crowd Out Domestic Investment? *Eastern European Economics* 40 (2), p. 38-56
- Oblath, G. és Richter, S. (2002). Macroeconomic and Sectoral Aspects of Hungary's International Competitiveness and Trade Performance on EU Markets. WIII Research Report No. 288. Vienna: The Vienna Institute for International Economic Studies.
- OECD (2008). *OECD Reviews of Innovation Policy: Hungary*. Paris, Washinton: OECD.
- Porter, M. (2003). "The Economic Performance of Regions" *Regional Studies* 37 (6-7), p. 549-578.
- Porter M. (1998). *On Competition*. Boston: Harvard Business School Press.
- Porter, M. (1990). *The Competitive Advantage of Nations* (New York, Free Press). Szanyi M. (2004). Külföldi tőke és ágazati versenyképesség. Műhelytanulmányok 63. Budapest: MTA Világgazdasági Kutató Intézet.
- Török A. és Petz R. (1999). Kísérlet a K+F-intenzitás és az exportszerkezet közötti összefüggések vizsgálatára a magyar gazdaságban. *Közgazdasági Szemle* 46. p. 213-230.
- WIIW – The Vienna Institute for International Economic Studies (2009): *WIIW Handbook of Statistics 2009* (Vienna, WIIW)

KAPITÁNY ÁGNES – KAPITÁNY GÁBOR¹

BEVEZETÉS AZ ÉPÍTETT KÖRNYEZET „GEOLÓGIÁJÁBA”

Tamáská Máté (2011) *A vidéki tér emlékezete. Az építészeti formaképződéstől a kulturális örökségalkotásig. Nagykarácsony, Sukoró és Tiszafüred esettanulmányával.* Budapest: Martin Opitz.

Tamáská Máté könyvének kiadásával a Martin Opitz kiadó egy olyan – eredetileg PhD értekezésnek készült – művet tett hozzáférhetővé a szélesebb olvasóközönség számára, amely a magyar társadalomtudomány legjobb hagyományait képviseli. Amikor a két világháború közötti szociológiai-szociográfiai iskola „*Magyarország felfedezésére*” vállalkozott, ez egyszerre jelentette a korabeli valóság állapotaival való szembenézést és annak kutatását, hogy ebben a valóságban mi a magyar, a sajátos, egy sajátos történelmi folyamat öröksége. Ehhez a hagyományhoz nyúlt vissza a hatvanas években elindult hasoncímű könyvsorozat, azzal az igénnyel, hogy az államszocializmus önpropagandájának homlokzata mögött megint csak a magyarországi valóságot mutassa fel. Aztán az ilyen típusú feltáró munkák fogyatkozni kezdtek, egyrészt mert csökkentek a valóságismeretre fordított összegek, másrészt mert a politikai látszatvilág csatározásai mindinkább elfedték a társadalmi lét mélyében zajló folyamatokat, háttérbe szorították az erre irányuló törekvéseket. Természetesen a valóság tudományos feltárása – több társadalomtudományi szakma alapvető hivatása – nem szűnt meg, s örömmel üdvözlendő minden olyan új munka, amely folytatja az elődök ezirányú erőfeszítéseit és ezt a feladatot – mint Tamáská Máté könyve is – magas szakmai színvonalon valósítja meg.

A könyv *falvaink épített arculatának alakulásával* foglalkozik, ezen keresztül vizsgálja a jelen életvilágának a kulturális örökséghez való viszonyát. A társadalmi valóságismeret egyik alapja – mert az egyik szempont, amelyből érdemes kiindulni – a környezet, ami bármely társadalmi cselekvés, bármely társadalmi viszonyforma keretét, közegét adja, s amely – a maga sajátos nyelvén – jelentős mértékben „beszél” is ezekről a viszonyokról. A szerző erről a környezetről ír, s az olvasót arra buzdítjuk, hogy ha belefog a könyv olvasásába, azzal a kettős attitűddel tegye ezt, amellyel minden, az épített környezetről szóló (jó) munkához a saját társadalma iránt érdeklődő értelmiséginek közelíteni érdemes: 1. kíváncsisággal telve aziránt, hogy miképpen is alakul/alakult ez a környezet; milyen általánosabb folyamatok figyelhetők meg valóságunk ezen szeletében; 2. feltéve a kérdést, hogy miképpen függenek össze ezek a *tárgyi* mozzanatok a társadalmi viszonyok és lehetőségek alakulásával. A jó társadalomtudományi munka e kettős igényt azért tudja kielégíteni, mert kellő alapossgal járja körül tárgyát, s az azzal kapcsolatos legkülönbözőbb szempontokat beépítve a maga összetettségében tudja ábrázolni, a tudományos leírás világában leképezni azt az életvilágot, amely tárgyát képezi. Ez a könyv ilyen munka.

Tamáská Máté az elméleti alapkérdésekkel való szembenézéstől a *survey* típusú felmérésen, a könyvtári-levéltári munkán, a terepmunka-jellegű megfigyelésen, és konkrét esetelemzésen, a Geertz-i „sűrű leíráson” keresztül az értelmező dokumentációig a szociológusi munka fegyvertárának igen széles körét felvonultatja. Alkalmaz kérdőívet, strukturált interjút, résztvevő megfigyelést, dokumentáló terepbejárást, térképészeti eljárások, archív fotográfiák felhasználását; eredményeit három, kellő átgondoltsággal kiválasztott település kapcsán részletes esettanulmánnyal alátámasztva. Ugyanakkor a (néprajzival gazdagított) szociológusi alapállás az ő esetében tiszteletre méltó építészeti, urbanisztikai, mentalitástörténeti ismeretekkel is társul. Külön említésre érdemes rendkívül gazdag képanyaga: ritkán találkozni olyan társadalomtudományi elemzéssel, amely

¹ DSc, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont – MOME

ennyire alaposan illusztrált. A „látványtársadalom” kor-szerűségének megfelelően szinte minden fontos állításra kapunk képi illusztrációt: a fotók helyenként önálló vizuális antropológiai tanulmány részleteinek is beillenek; a saját fényképfelvételeken kívül archív képek, légifelvételek, Google Earth dokumentumok, térképek, rajzok, grafikonok, diagramok teszik az állításokat vizuálisan is egyértelművé. (Kulturális antropológusként külön örömeinkre szolgál, hogy a szerző antropológiai eszközöket is alkalmaz, és – miként a munkájára az egyik legnagyobb hatást gyakorolt Hajnal István is – szemléletében is közelít a kulturális antropológia látásmódjához). Az adatokat – erre is kevés a példa – messzemenően kiaknázza, értelmezi. Persze, mint ez lenni szokott, éppen egyik fő erénye hord magában bizonyos buktatókat is: az olvasó elismerését kiváltó alaposítással kidolgozott esetleírásokban néhol elvész az adott településeken nem otthonos olvasó, ezeken a részeken bátrabban lehetett volna tömöríteni, (s például az utcákat, házakat, stb. az idegennek mitsem mondó nevük helyett általánosabb sajátosságaikkal jellemezni).

A könyv témaválasztása több szempontból is izgalmas és aktuális. Az utóbbi évtizedek szociológiai szempontból egyik legfontosabb történésorozata Magyarországon a falu szerepének radikális átalakulása, amelynek számos eleme ma is nyitott végű, előre pontosan nem látható kimenetelű folyamat. A szerző által választott rész kérdés, az épített környezethez való viszony, ezen belül is az örökségvédelem ma divatos témája azért is jó választás, mert ebben a keretben viszonylag egzakt módon vizsgálhatók a *falubanizációjának* és az ezzel párhuzamos *re-ruralizációs folyamatoknak*, a tradicionális/modernitás paradigmaváltásnak (és a modernizációra adott válaszlehetőségeknek), az *identitáskeresésnek*, identitásteremtésnek, az elvágott gyökerek helyreállítására irányuló törekvéseknek az olykor jelentős értékrend-ütközésekben is megnyilvánuló lényegi vonásai. A témafeldolgozás során kirajzolódnak a *polgárosodás* különböző típusai: a nemesi, paraszti, és a hatvanas évekbeli sajátos polgárosodási utak, kirajzolódik, hogy mindezek a nagyléptékű történeti folyamatok milyen módon objektíválódnak a településszerkezetek, építkezési módok, életformák átalakulásában, az ezekhez fűződő attitűd-különbségek kialakulásában. Ugyanakkor természetesen magának az örökségvédelemnek a természetét is segít megvilágítani.

A könyv szerkezete világos, alapvetően deduktív jellegű: az *építészeti örökség* fogalomkörének elméleti elemeiből kiindulva vázolja fel alaphipotézisét az *építészeti örökségalkotás három fő útjáról*, majd e hipotézisből kiindulva tervezi meg saját vizsgálatát, s annak módszertani végiggondolása után úgy ismerteti eredményeit, hogy azok a három kiválasztott település példáján keresztül érzékeltessék az épületek alakulását meghatározó háromféle modell érvényesülését, a szöveg záró részében összegezve a hagyományhoz való viszony összetevőit és megfigyelhető formáit.

A kérdésselvetések világosan megfogalmazottak, összefogottak, következetesen viszi végig a három ábrázolt típus – a *spontán*, a *nosztalgikus* (mintakereső, elsődlegesen esztétikai alapállású) és a *megőrző* típusú (a történeti hitelességet középpontba helyező) formaképzés (illetve örökségalkotás) – tárgyalását. Ha a három például választott települést tiszta típusoknak fognánk fel, ha *azonosítanánk* egy-egy típusal, az nyilvánvaló leegyszerűsítés lenne, ha azonban nem esünk a túláltalánosítás hibájába, – s az egyes településeket csak *inkább* az egyik vagy inkább a másik típus reprezentánsának tekintjük –, akkor a három bemutatott település jól, meggyőzően reprezentálja, teszi érzékletesen megérthetővé a kulturális örökség kezelésének háromféle módját. A könyvben az altípusok, típusok közti átmenetek elkülönítésével az első látásra talán leegyszerűsítőnek ható tipológia kellően differenciálttá válik, s alkalmassá válik az empirikus anyag elrendezésére és értelmezésére. (A három választott település egyébként nem csak a hagyományozódás eltérő típusait, hanem az urbanizációnak

is három különböző útját képviseli: az üdülőfaluvá válás, a „hagyományos” városiasodás és a falu új helyét kereső, „tapogatózó” modernizálódás útjait).

Az elméleti kiindulás során megmutatkozik a szerző azon képessége, hogy a szakirodalomban megnyilvánuló tudománytörténeti fejleményeket tágabb (mentalitástörténeti, társadalomtörténeti) összefüggésbe ágyazza, s ez komoly reményekre jogosít a szerző további tudományos pályáját illetően is. Az elméleti igényesség jele az is, hogy a fogalmak, kategóriák alapos körüljárására törekszik, forrásfeltárása is példásnak nevezhető, s mint erre már utaltunk, a saját kutatást is úgy építi fel, hogy a szóba jöhető összefüggések minél szélesebb körét érintse, témáját valóban *körül* járja. Jól építi be különböző szakirodalmi forrásoknak az ő szempontjából termékenynek tűnő megközelítéseit; hogy csak két példát említsünk: Bausingernek az orientációs mező tágulására vonatkozó koncepcióját, vagy Kevin Lynch településalkotó formáinak felhasználását az elemzésben. A kérdőív is gondosan tervezett, tanúskodik a lehetséges buktatók tudatos felméréséről is. A körülmények „objektív” alakulása mellett általuk ráláthatunk arra is, hogy a házak lakói maguk milyen attitűddel viszonyulnak épített környezetükhöz. A szöveg egészét tekintve az empirikus anyag és elméleti kategóriák szerves kapcsolatban vannak, a dolgozat leginnovatívabb részét az elméleti összefüggések tárgyalása képezi, de ilyen elméleti következtetésekkel az olvasó lépten-nyomon találkozhat az empirikus anyag elemzése során is. Az esettanulmányokban a telhetetlen olvasó az igen informatív történeti adatok mellett szívesen látott volna egy kicsit többet a résztvevő megfigyelésből származó eredményekből is; a gazdag fotódokumentáció is jelzi, hogy jóval gazdagabb anyaga van, mint amennyi jelen kötetben feldolgozásra került.

A szövegben egyébként sok a találó hasonlat, a finom megfigyelés. Hogy csak egy példát emeljünk ki, nagyon szellemes, ahogy bemutatja azt, ahogy a *növekedés öröme* a természeti növekedésről az életformaváltással áttételeződik a *technikai előrelépés élvezetére* – ennek a folyamatnak a bemutatása önmagában is egy tanulmány témája lehetne. Igen érdekes adalékokat kapunk az *utcaszerkezet*, *telekszerkezet* ismertetése kapcsán is. A szerző igen jó absztrakciós képessége számos konklúzió levonása során lényegi összefüggésekre irányítja a figyelmet, például annak kiemelésével, hogy a „megőrző” szemlélet *csak akkor tud funkcionális lenni, ha a társadalmi mozgások felerősítik*, vagy amikor arról ír, hogy az ONCSA-program építészei pusztán a funkcióra koncentrálnak hogyan hagyták figyelmen kívül a szociális szempontokat (mint a hierarchiajelzés, a csoportidentitás, a mobilitás vagy éppen a divat kifejezésre juttatásának szükségleteit).

A felhasznált szakirodalom imponánsan széleskörű. Persze mindig lehet újabb s újabb, a téma szempontjából fontos anyagokat találni. Bizonyára nem került például a szerző kezébe a napjainkban elhunyt kiváló építész, Janáky István: *Magyarország rejtett építészeti szépségei* című munkája, amely az új szellemű örökségvédelem fontos megnyilvánulása. Hasonlóképpen használható lett volna Gráfik Imre: „A mezőváros népi építészeti gyakorlatának elemzése szemiotikai-esztétikai szempontból” című tanulmánya, és a sor bizonyára még folytatható.

Az olvasói telhetetlenség néhány tartalmi vonatkozásban is további kérdések felvetésére buzdítaná a szerzőt. A dolgozat nagy (a Hajnal István-i szellemi örökséget folytató) erőssége, hogy a település-alakulás bemutatásánál mindig figyelembe veszi a különböző szociológiai csoportok életmódját, attitűdjét, stb. Érzésünk szerint azonban nincs teljesen kiaknázva az elemzésben-értelmezésben az örökségnek a *nemzetivel* való kapcsolata, és ennek mai jelentősége; más oldalról: nincsenek eléggé végigkövetve a nem-nemzeti hagyományoknak, a különböző minták átvételének *társadalomalakító* hatásai sem.

S még egy megjegyzés. Úgy tűnik, a szerző (jelezve minden megőrző tevékenységnek a jelent is jellemző és mindig új s új hatásokhoz igazodó dinamikáját) végül is úgy fogja fel a megőrzést, mint ami a múltra vonatkozik (ami persze, mint ő is jelzi, lehetetlen). Nem kap elég hangsúlyt az a tény, hogy gyakran azzal az attitűddel nyúlnak a múlthoz, hogy abból legyen az *új* (ez az attitűd különbözik a spontántól, mert tudatos, célszerű és nem szokásszerű; de különbözik a megőrző és a nosztalgikus szemlélettől is). Az ideologikusan konzervatív attitűd olykor *történelmi értelemben innovatív* (miközben nem eleve átértelmező módon nyúl az örökséghez, ami az *értékrendszer szerinti innovációs attitűdre* jellemző; s nem azonos azzal a paraszti konzervativizmussal sem, amelyről a szerző beszél).

Mindeme megjegyzések azonban nem a jelen könyvvel szembeni hiányérzet megfogalmazásai, inkább a további kiterjesztés, a témával foglalkozó további munkák lehetőségeire vonatkoznak.

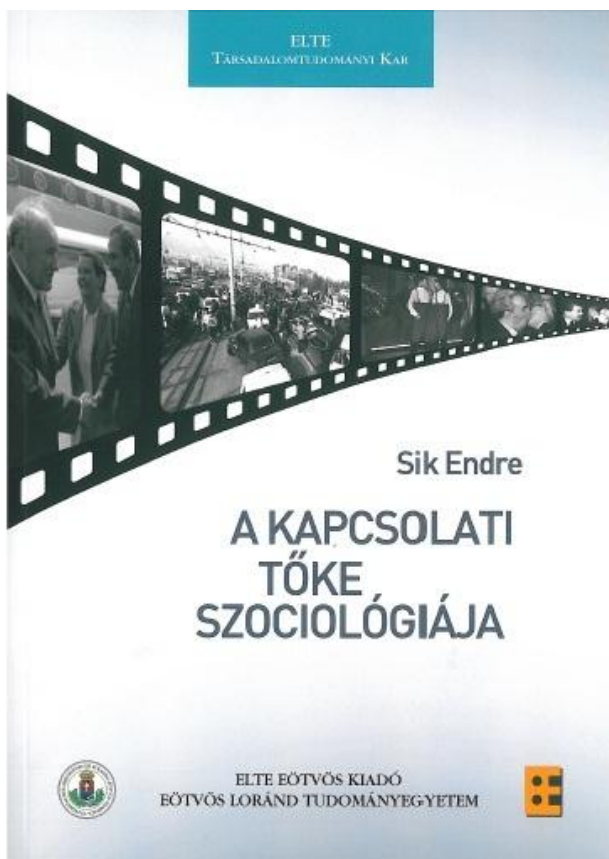
Ha – az olvasó érdeklődésének felkeltésére – az alábbiakban kiragadunk egy-egy alfejezet-címet a kötetből, ezt már csak azért is érdemes megtennünk, mert e címek jól jelzik egyfelől a szerző lényeglátó-tömörítő képességét, másrészt azt, hogy mi minden várható a könyv elolvasásától: „A társadalom második sebességváltása”, „A tér emlékezete”, „Az emlékek manipulációja”, „A vidék történelmi építészetének felbomlása”, „A népies lakóházak modern kritikája”, „A típusházak barokkosítása”, „A családi ház, mint befektetés”, „Átmenet a posztmodernbe”; illetve a három bemutatott település jellemzése és történelmi alakulásának bemutatása során: „Uradalmi építkezések a pusztán”, „A kétsebességes korakapitalizmus”, „Szőlőhegy munkástelepülései”, „Mintafalu a megvalósult szocializmusban”, „Az utóparaszti falukép felbomlása”, „Mikulásfalva” (Nagykarácsony); „Népességrobbanás a 18. században”, „Településszerkezet a reformkorban”, „A kapitalizmus kora: a megrekedés évtizedei”, „A műemlékesedés következménye: a szétterülés”, „A szőlőhegyek szuburbanizációja” (Sukoró); „A mezővárosi fejlődés”; „Kereskedőházak az óriásfaluban”, „A gazdagparaszti építészeti népi polgári”, „A megkésített tanyásodás”, „A családi házas kertvárosok”, „A századforduló, mint kulturális örökség”, „A rendszerváltás városszerkezeti hozadéka” (Tiszafüred). És az összefoglalás: „A rendies orientáció”, „A mezővárosi orientáció”, „Az urbánus orientáció”. „A spontán formaképződés”, „A megőrző kulturális örökségalkotás”, „A nosztalgikus örökségalkotás”, „A lassú, konzervatív modernizáció”, „A gyors modernitás: a modern attitűd”, „A posztmodern horizont”.

Ajánljuk ezt a könyvet mindazoknak, akik igénylik Magyarország életvilágának mélyebb megismerését és megértését. Ajánljuk mindazoknak, akik számára az épített környezet nem érdektelen háttér, hanem egy sajátos nyelven „beszélő” világ. Ajánljuk mindazoknak, akik folyamatában, összefüggésében szeretik szemlélni a történelem alakulását. Ajánljuk a három bemutatott település lakóinak és ismerőinek, hogy olyan szemmel láthassák az ismert falvakat, amilyenekkel talán még nem tekintettek rájuk. Ajánljuk azoknak, akik nem ismerik e településeket, mert e könyvből úgy ismerhetik meg őket, hogy rajtuk keresztül ráláthatnak az ország egészében ható folyamatokra is. De ajánlható e könyv mindezeknél szélesebb körben mindazoknak, akiket a „Guttenberg-galaxis” visszaszorulása még nem szoktatott le arról, hogy olvasva fedezzék fel maguknak a világot, s még az sem rettentí vissza őket ettől, ha szociológusi, történészi mondatokat kell befogadniuk (kitartásukat e könyv azzal hálálja meg, hogy e mondatokat világos, jól követhető stílusban tárja az olvasó elé).

HOGYAN VÁLIK MAGYARORSZÁGON A KÖZJÓSZÁG KÖZROSSZÁ?

ADALÉKOK A KAPCSOLATI TŐKE IRODALMÁHOZ

Sik Endre (2012). *A kapcsolati tőke szociológiája*. Budapest: Eötvös.

Sik Endre *A kapcsolati tőke szociológiája* című új könyvében azt vizsgálja, hogy milyen mechanizmusokon keresztül érvényesül a kapcsolati tőke hatása a magyar társadalom különböző szegmenseiben. Vizsgálódásai során elsősorban az elmúlt néhány évtized történelmének-történetének sajátos magyar lenyomatait mutatja be, hogyan köti gúzsba a magyar társadalmat annak kapcsolatérzékenysége, és végső soron amellet érvel, hogy egy közjószág „közrosszá” vált. Ezek a lenyomatok, vagy életképek többek között a kaláka, a taxisbloká, Aczél György személye, a posztiszocializmus és a rendszerváltás témaköreit dolgozzák fel rengeteg interjúrészzel. A korszakok és élmények többnyire a résztvevők narratíváin keresztül kelnek életre, emellet a szerző történelmi elbeszélők és társadalomtudósok értelmezéseit is bemutatja – mindenközben észrevétlenül, mégis markánsan megjelennek a szerző gondolatai a kapcsolati tőke magyarországi megvalósulásáról, eredetéről, mechanizmusairól, illetve megjelenik azon véleménye is, hogy rövidtávon a magyar társadalom kapcsolatfüggősége nem fog változni.

A könyv nyitófejezete a társadalmi tőke és a kapcsolati tőke problémáinak bemutatásával és a fogalmak definiálásával foglalkozik. Bemutatja a tőkefogalom klasszikusait (Bourdieu, Burt, Coleman, Fukuyama, Lin, Putnam), valamint olyan szerzőket is, akik jóval a sokat idézett szerzők előtt is jól körülhatárolható tőkefogalmakat használtak (bár nem utaltak erre ilyen formában). A problémák bemutatásánál utal többek között a fogalom definiálási nehézségeire, a túl tág vagy túl specifikus értelmezésekre, a mérési nehézségekre, a fogalom rapid elterjedésének okaira, az alul- vagy túlbeágyazottság hibájára, a közigazdászok idegenkedésére a társadalmi tőke fogalmától. Sik szerint azonban a társadalmi tőke fogalom legnagyobb problémája a „társadalmi” jelző. A fejezet további részében más tőkefajtákat is bemutat (etnikai, kulturális, intézményi, civil tőke), végül a kapcsolati tőkére fókuszál és annak „különleges voltát” mutatja be különböző dimenziók mentén és hasonlítja össze egyéb tőkefajtákkal. A fejezet tömör, sallangmentes összefoglalását adja a társadalmi és kapcsolati tőke mibenlétének, de

¹ Nemzeti Közszoigalati Egyetem, Közigazgatástudományi Kar, Idegen Nyelvi és Szaknyelvi Központ és MTA TK „Lendület” RECENS Kutatócsoport

teret hagy a továbbgondolkozásnak is, például a kevésbé ismert korai szerzők rövid bemutatásával, vagy a különböző problémák felvetésével.

A következő fejezet elsősorban a háztartásokban, és a háztartások között létrejövő cseréket mutatja be a kapcsolati tőke szempontjából, a kalákát állítva figyelem középpontjába. A háztartás mint intézmény, a reciprocitás és negatív reciprocitás fogalmainak rövid elemzése után egy tiszaugari kőműves élettörténetén keresztül ismerjük meg „belülről” azt a folyamatot, ahogy egy ház felépült: milyen nehézségekkel kellett szembenézniük az esettanulmány főszereplőjének és családjának, hogyan szereztek be az anyagokat és egyéb kellékeket (akár a betonkeverőt is), mikor és miért döntöttek úgy, hogy pénzt fizetnek valakinek a munkájáért vagy későbbi munkával váltják ki a segítségnyújtást. Külön érdekessége a leírásnak az, ahogy kirajzolódik: maga a főszereplő is tisztában van az egyes cserék értékével és mibenlétével, hogy számon tartják a szívességek értékét és viszonzási lehetőségeit. Sik leírása szerint maga a főszereplő is érzékeli, miként korlátozza őt, ha valakinek munkával tartozik, ugyanakkor miért nem tehet mégsem mást, mint követi a fent leírt utat. A fejezet további részeiben Sik Endre elemzi, hogyan működnek a cserék a háztartások között, miért volt elkerülhetetlen a rendszerváltás előtt a kapcsolati tőkébe való beruházás a házépítés során, valamint bemutatja azt is, milyen kényszerei és milyen lehetőségei voltak ennek. Megismerhetjük a kaláka típusait és a KSH adatai alapján a rendszerváltás utáni lehetőségeket is, ami már természetesen nem a kalákákra, hanem az egyéb cserelehetőségekre fókuszál (pl. beteggondozás, karbantartás, háztartási munka, kölcsönkérés).

A *Behálózott gazdaság* című fejezetből kiderül, milyen törvényszerűségei vannak a gazdasági beágyazottnak, hogyan működik a gazdaságban, azon belül is a munkaerőpiacon a kapcsolati tőke, és az is, hogy az egyének nem csak saját céljaikra, hanem az általuk képviselt intézmények érdekében is mozgósítják kapcsolati tőkéjüket. Megismerhetjük a modern piac és a szocialista gazdaság kapcsolati tőkére épülő mozgatórugóit, az alkalmi munkaerőpiacot, valamint a mezőgazdaság és az önkormányzatok világába is betekintést nyerünk – a kapcsolatok szempontjából.

A taxisblokádról szóló fejezet izgalmas megközelítést adja az események kialakulásának egy lehetséges forgatókönyvéről. Bemutatja és jellemzi a taxistársadalmat, mitől „keselyű” a taxis (mint egy szubkultúra része), több taxistól származó interjúrészzel érzékletes leírást kapunk mindennapjaikról és általuk alkalmanként átélt extrém helyzetekről. Érdeemes megjegyezni, hogy a „keselyű” kifejezés Gerald Mars 1983-as *Cheats at work* című könyvének tipológiájából származik. Ez röviden azt jelenti, hogy a taxisok egyéni, magányos személyeknek tekinthetők, bizonyos esetekben azonban könnyen aktivizálódnak és koordinálnak eseményeket (az újak betanításától kezdve a veszély észleléséig). Ez a szubkultúra találkozott a rendszerváltó Magyarországon a benzinár drasztikus emelésével: Sik Endre több szárról közelíti az események sodrását, ami végül a taxisblokádnak néven ismertté vált történet – válság? zavar? lázadás? sztrájk? védekezés? polgári engedetlenség? – kialakulásához vezetett. Összehangolt akció volt vagy az események önszerveződő folyamata? Kialakult vagy megszervezték? Elkeseredett emberek harca zajlott vagy összeesküvés történt? Hogyan szélesedett ki a blokádnak? Miért szimpatizáltak az emberek a taxisokkal? És végül ki és mit nyert? Többek között ezekre a kérdésekre is választ kaphatunk a taxisblokádnak kapcsolati tőke megközelítésű elemzéséből.

A következő fejezet beszédes címe *A szocializmus diszkrét (aczé)hálója*. A szocializmus sajátos emberi összefonódásairól, a fontos, ügyeket előremozdító kapcsolatok mibenlétéről, az emberi kapcsolatok lehetséges fel- és leértékelődéséről szól a fejezet, amelynek címe „a létező szocializmus nem létezőnek tekintett kapcsolati tőkéjének Aczél György személyében megtestesülő sajátos megjelenési formájára utal” (111.). Akik éltek ebben a korszakban azoknak azért, akik még nem éltek,

azoknak pedig azért érdekes Aczél személyének a bemutatása. Aczél Györgyöt tulajdonképpen nem mint politikust, hanem mint színészt ismerjük meg. A szocializmus során kiépült kapcsolati háló reprodukálja magát, önfenntartó, csak a szereplők cserélődnek, a kapcsolatérzékenység marad – írja Sik Endre. Ismét történeteken és interjúrészleteken keresztül mutatja be a szerző a korra jellemző összefonódásokat, játszmákat, az „aczéli hálót” és az „offenzív kegygazdálkodást”. Tanulságos egy politikust a mindennapok apró eseményein keresztül bemutatni; a kultúra, kulturális élet „támogatott, túrt és tiltott” hármasan átszűrődő maradványait látni; Aczél és Kádár gyorsportréján keresztül két teljesen különböző személyiségjegyekkel felszerelkezett politikus „páros dramaturgiáját” (123.) felfedezni. A fenyítés, a behódolás, a meggyőzés stratégiái is kibontakoznak, és az is kiderül, hogy az élet minden területére betüremkedő, a szocialista Magyarország minden zugába elérő kapcsolati háló elől milyen nehéz volt kitérni (ez egy Andorka Rudolf-fal készült interjúrészletből derül ki).

A hatodik fejezet a posztoszocialista éra kapcsolati tőkéjét elemzi. Az „aczélháló” rendszerváltáson átívelő folyamatosságát, annak okait, megnyilvánulási formáit és lehetséges továbbélését mutatja be a szerző. A pártok, az államigazgatás, a gazdaságpolitika és a „színlelt-szimulált kapitalizmus” (152.) a vizsgálódás terepei. A szerző szerint a kapcsolati tőke felértékelődése tulajdonképpen törvényszerű, egyrészt a korábbi „beruházások” függvényében, másrészt a rendszerváltással együtt járó folyamatok miatt. Sik Endre amellet érvel, hogy egy útfüggő folyamatról van szó, melynek kialakulása a megelőző rendszer és a megmaradt beidegződések egymást erősítő tényezőinek köszönhető. A rendszerváltás környékén a pártok létrehozása és tagjainak útkeresése figyelemreméltó példája ezeknek az összefonódó, egymást erősítő folyamatoknak: a példa Antall József, de a Fidesz kapcsolati tőkéjének mozgósításából is kapunk ízelítőt. A fejezet megalapozza a magyar társadalom kapcsolatérzékenységét bemutató utolsó részt.

A *Kapcsolatérzékeny útfüggőség* című záró fejezet nem *happy end*. A szerző részletesebben bemutatja az útfüggés fogalmát, egy üde kitérőn keresztül a francia impresszionizmus megjelenésének segítségével, de a Magyarországon szinte természetesnek vett korrupció példája is megjelenik. Ez utóbbi keserű példa arra, hogy azok sem tudnak kikeveredni a korrupció hálójából, akik szeretnének. Sik szándékosan egy leegyszerűsített tipológiával dolgozik, mely szerint a kapcsolatérzékeny kultúrákban a kapcsolatok nagy jelentőséggel bírnak az élet legegyszerűbb eseményeitől kezdve az álláskeresőig, és mindenkit az alapján jellemeznek, hogy „kit ismer”. Egy kapcsolatérzéketlen kultúrában is fontosak lehetnek a kapcsolatok, de a piaci és jogi megoldások elsőbbséget élveznek a személyes kapcsolatok mindent megmozgató erejével szemben. Mi történik, ha a magyar kapcsolatérzékeny kultúra találkozik a fejlett világban érzékelhető javarészt „kapcsolatérzéketlen” kultúrával? Miért „lízingelnek” külföldi tulajdonú vevők helyi vezetőket? Miért kapjuk olyan gyakran válaszul a hivatalokban, hogy „lehetetlen” és hogyan válik mégis lehetségessé a „lehetetlen”? Léteznek Magyarországon szabályok vagy sem? Miért és hogyan élte túl ez a kultúra a rendszerváltást? Többek között ezekre a kérdésekre is választ kaphatunk, ha elolvassuk a könyvet, melynek végkicsengése nem túl pozitív: pont a kapcsolatfüggőségünk rontja annak az esélyét, hogy kikerüljünk ebből a helyzetből. Míg a magyar társadalom nem hiszi el, hogy a kapcsolatfüggőségről való lemondás, de legalábbis annak visszaszorítása által nem kerülne gyengébb pozícióba, nem rontaná gazdaságának helyzetét, és a külföldi versenytársak ezáltal nem kerülnének hatalmi pozícióba Magyarországon, addig a helyzet rövidtávú javulására nincs remény. Az ilyen és hasonló elmélkedések, a helyzet visszásságára való rávilágítás azonban talán enyhíti a helyzetet, és ha a közeli jövőben nem is, középtávú távon talán van remény a helyzet javítására.

KERESKEDJ, NE HÁBORÚZZ!

Pinker, Steven (2011) *The better angels of our nature: why violence has declined*. Viking Books.

Mindenki tudni véli, hogy a 20. század a háborúk évszázada volt. Abban is széleskörű konszenzus mutatkozik, hogy a tömegpusztító fegyverek terjedése, az újabb nagyhatalmak megjelenése és a globális éghajlatváltozás háborúk újabb sorát hozhatja el a világ számos részén. A médiából eközben az emberek minden eddigénél több erőszakos cselekményről tájékozódhatnak. Van-e egyáltalán ma olyasvalaki, aki azt a következtetést vonná le, hogy az emberiség egyre kevésbé erőszakos? A következőkben egy olyan könyvet szeretnék bemutatni, amelynek szerzője éppen ezt állítja. Egy ilyen kontraintuitív érv sikerre vitelére pedig kevés alkalmasabb személy van a tudomány világában, mint Steven Pinker, a Harvard Egyetem professzora, az evolúciós pszichológia egyik legismertebb képviselője, aki eddig is számos meglepő állításról győzte meg olvasóközönségét.

Az emberi erőszak csökkenése, mint állítás és mint jövőre vonatkozó prognózis a múltban legerőteljesebben a felvilágosodás gondolkodóinál jelent meg. Thomas Hobbes az embert természetes állapotában önző és erőszakos lényként írta le, akit a Leviatán, vagyis az állam kialakulása segített civilizálni. A felvilágosodás egy másik irányzata, nevezetesen a skót felvilágosodás gondolkodói, mint Adam Ferguson, David Hume és Adam Smith pedig azt állították, hogy az embereket a kereskedelem megjelenése és kiszélesedése tette és teszi békésebbé, és egyúttal kifinomítja a szokásaikat. Immanuel Kant részben csatlakozott ehhez a következtetéshez, de hozzátette azt is, hogy a köztársasági államformák kisebb valószínűséggel indítanak háborúkat, mivel azok kezébe helyezik a döntést, akik a háború kárvallottjai lesznek, és akik egyben azok is, akik kevésbé részesülnek annak hasznaiból. A 19. században a felvilágosodás ezen elméletei viszonylag széles körű népszerűségnek örvendtek, a két világháború és a totalitárius diktatúrák megjelenése azonban sokáig úgy tűnt, diszkreditálta az optimista nézeteket.

Pinker könyve jelentős részben éppen ezeket az aligha divatos felvilágosodás korabeli érveket porolja le, új perspektívába helyezve, rigorózus elméleti keretet biztosítva és számos empirikus eredménnyel igazolva azokat. A szerző igen alapos multidiszciplináris tudásról tesz tanúbizonyságot, saját szakterületén kívül különösen a történelem, politikatudomány, közgazdaságtan és szociológia területén, úgy, hogy mindeközben végig nagyon közérthető és sok helyen szórakoztató marad részben a számos jól beillesztett anekdotának is köszönhetően, amelyekkel az olvasó érdeklődését az igen vaskos munka végéig fenntartja.

A szerző empirikus bizonyítékokkal szolgál arra, hogy az erőszak csökkenő tendenciát mutat. Ezt az erőszak számos formáján keresztül mutatja be, úgy mint az emberölések, a rabszolgaság, a kínzás és más kegyetlenkedések, a népiirtás, a terrorizmus, a nők, a faji kisebbségek, a gyerekek, a homoszexuálisok, az állatok elleni erőszak és természetesen a háborúk. Ezek közül számos erőszakforma visszaszorulását aligha tagadja bárki is, viszont annál kevésbé vesszük észre, mivel ma az emberi élet tisztelétét és általában az emberi jogokat a fejlett világban az emberek többnyire magától értetődőnek tekintik. A szerző a könyv első fejezetét ezért a régmúlt borzalmi bemutatásának szenteli, ezzel kellőképpen előkészítve az olvasót a könyv tézisének

¹ ELTE Állam- és Jogtudományi Doktori Iskola (PhD hallgató)

befogadására. Pinkernek annál nehezebb dolga van annak bizonyításával, hogy háborúból, népiirtásból és terrorizmusból is egyre kevesebb jut az emberiség számára. Tekintve a 20. század véres eseményeit, meglehetősen kontraintuitív a szerző állítása, miszerint a világban a háborúk száma a történelem folyamán csökkenő tendenciát mutat, és bár a 20. század ebből a trendből való kiugrásnak mondható, valójában nem a múlt század volt a történelem legvéresebbje, mint ahogy azt gyakran feltételezik. A szerző a hihetetlennek tűnő állítást azzal magyarázza, hogy az emberek általában korlátozott időhorizontot tekintenek át, amikor történelmi trendekről gondolkodnak, így esetleges rövid távú kilengések mellett nem veszik észre a hosszú távú pozitív trendet.

Pinker adatai impresszívek, de a szerzőnek meggyőző oksági magyarázatokra is szüksége van ahhoz, hogy meggyőzzön minket arról, valóban egyre békésebb jövő felé tartunk. Itt térhetünk vissza a felvilágosodás által felkínált magyarázatokra. Pinker a könyvben először az állam megjelenésének szerepét vizsgálja. A szerző logikája itt a legkézenfekvőbb. Az állami erőszakmonopólium a magánbosszú helyett egy pártatlan harmadik félre bízta a viták kezelését és az ítélezést, ez pedig csökkenti a túlreagálás veszélyét és a kölcsönös elrettentés dilemmáiból eredő végzetes hibák veszélyét. Pinker empirikus bizonyítékokat is szolgáltat arra nézve, hogy az első államban élő társadalmakban kevesebb volt az erőszakos cselekmény a törzsi illetve nemzetségi alapúakhoz képest. Az erőszakmonopólium tehát az erőszakot az egyes csoportoktól az államhoz "szervezte ki", ami a magánerőszakot egyértelműen csökkentette, megszülte viszont az állami erőszak, illetve önkényuralom problémáját. Az államok közötti háborúk csökkenésének bizonyításához ezért más évrre is szüksége van.

Itt jön a képbe Pinkernél a kereskedelem mint pacifikáló tényező. Mivel a kereskedelem a benne résztvevők számára kölcsönösen előnyös, pozitív összegű játékká teszi az emberek közötti kapcsolatokat, a másik ember ezáltal nem legyőzendő akadály, hanem hasznos partnerré válik, aki többet érhet élve, mint holtan. Ez a magyarázat alkalmazható mind a magánerőszak, mind a háborúk csökkenésére is. A Pinker által is hivatkozott empirikus kutatások pedig valóban azt mutatják, hogy a kereskedelmileg nyitottabb országok kevesebbet háborúznak. A állam és a kereskedelem pacifikáló hatása a szerző szerint egy civilizációs folyamaton keresztül valósul meg, amit a német szociológus, Norbert Elias munkája alapján ír le. Elias tézisének felidézésével Pinker ugyancsak részben a skót felvilágosodás és Montesquieu tézisének látszik igazolni, egyúttal a felvilágosodás egy másik szellemi termékét, a Rousseau-féle "nemes vadember" mítoszát cáfolja.

A szerző támogatólag érvel a már-már közhelyszerű megállapítás mellett is, amely szerint a nők közéleti szerepének növekedése békésebbé teszi a társadalmat. Pinker bemutatja, hogy bármily elcsépeletnek is tűnjön ez a megfigyelés, a nők kifejllett becsület-kultusz híján valóban kevésbé hajlanak az erőszakra.

Na és mi a helyzet Kant örök békéjével? Pinker a szakirodalmat megvizsgálva arra a következtetésre jut, hogy a kanti béke szintén "működik", tehát mind a demokrácia, mind a nemzetközi szervezetekben való részvétel békésebbé teszi az országokat, ugyanakkor a kereskedelmi nyitottság exogenitása a legnyilvánvalóbb. Napjaink békéje tehát jelentős részben kapitalista béke, bár sajnos csak kevesen vonulnak fel a "kereskedj, ne háborúzz" jelszavával. Sőt, tekintve a békemozgalmak körében tapasztalható globalizáció-ellenességet, sokak számára alighanem nehéz elképzelni ennél kontraintuitívabb jelszót.

Pinker vizsgálódásában fontos szerep jut az eszméknek is. A szerző nem meglepő módon a felvilágosodás humanista liberalizmusát nevezi meg az erőszak csökkenését elősegítő legfontosabb eszmei áramlatként, amely amellet, hogy elősegítette a piacgazdaság és az alkotmányos államformák kifejlődését hitet tett az egyén jogainak védelme mellett.

Kérdés azonban, hogy ha a fenti folyamatok olyan hatékonyak voltak, mi okozhatta a béketendencia időleges megfordulását a 20. század hajnalán? Ha a felvilágosodás béke-prognózisa olyannyira megbízható, hogyan történhetek meg a 20. század vérengzései éppen egy olyan korszakot követően, amelyre példátlan mértékű globalizáció, az írni-olvasni tudás széleskörű elterjedése és a modern államok stabilizációja volt jellemző? Pinker válasza az olvasóban felmerülő ezen kérdésekre nem mindenki számára lehet meggyőző. A szerző először is elutasítja a vádat, miszerint a francia forradalom véres epizódjaiért a felvilágosodás lenne felelős, ehelyett azt állítja, hogy mind ezért, mind pedig a későbbi két világháborúért a nacionalizmus és a totalitarista ideológiák megjelenése a felelős, amely áramlatok éppen az ellen-felvilágosodás mozgalmából táplálkoztak. Ebben a felfogásban tehát ezek az eszmék a béke felé vezető folyamatokra adott erőszakos reakcióként értelmezhetőek. Ezen eszme-futtatás, bár jelen recenzió írója számára szimpatikus, kevésbé meggyőző a klasszikus liberális eszmerendszer és a felvilágosodás kritikusai számára. Felveti továbbá azt a problémát, vajon mennyire megalapozott a szerző optimizmusa, ha végső soron néhány eszmei félresiklás világháborúk és genocídiumok sorához vezethet. A szerző a pacifikálódás okainak vizsgálatok ezenkívül több figyelmet szentelhetett volna a ma talán legnépszerűbb hipotézis, a "nukleáris béke" hipotézisének tárgyalására, amit viszonylag rövid gondolatmenetben és relatíve kevés forrás felhasználásával cáfol, bár az általa hivatkozott források egyébként meggyőzőek.

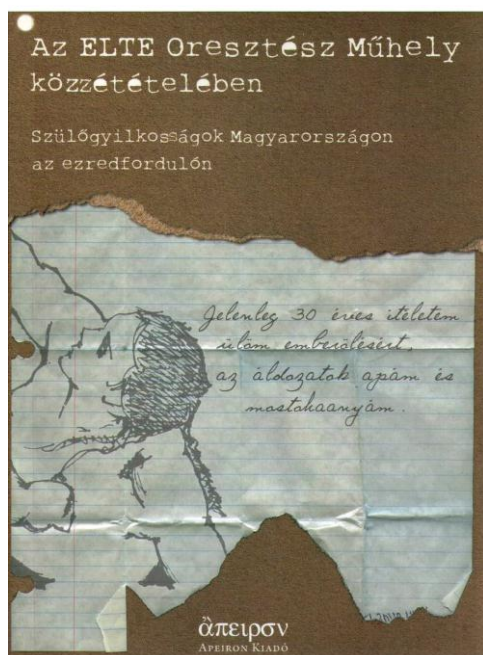
Pinker természetesen kognitív folyamatokat is kimutat a pacifikálódás mögött. Ezek közül az empátiát és a rációt emeli ki, mint amelyek elősegítették az emberi erőszak visszaszorulását. A ráció és az empátia szerepének tárgyalásakor – melyeket Adam Smithnél az emberben lakozó "elfogulatlan megfigyelő" hív elő – Pinker ugyancsak visszanyúl a felvilágosodás szellemi hagyományaihoz. A szerző bemutatja, hogy alig egy évszázad alatt az emberek átlagos intelligencia-hányadosa jelentősen megnövekedett (ez az ún. Flynn hatás), amely leginkább az absztrakt gondolkodás szerepének növekedésével magyarázható. Az absztrakció pedig segít bennünket olyan fogalmak megértésében, amelyek pacifikáló hatásúak lehetnek, úgy mint az emberi jogok koncepciója vagy a pozitív összegű játszmák tudománya, a közgazdaságtan törvényei. Pinker alighanem ezen gondolatmenete során számíthat a leginkább cinikus olvasói reakciókra, főleg azok részéről, akik a ráció dicsérete mögött hajlamosak tudományos arroganciát látni.

Összefoglalva, Pinker a pacifikációt leginkább öt oknak tulajdonítja: az államok megjelenésének, a kereskedelem elterjedésének, a társadalom feminalizálódásnak, az empátiának és a rációnak. Érdekes azonban feltennünk a kérdést, hogy utóbbi három milyen mértékben tekinthető exogén tényezőnek, hiszen a kereskedelmi lehetőségek bővülése mind az empátia, mind a ráció fejlődését elősegíthette, amint azt Hume és kortársai jóslták, a fejlett piacgazdaság kialakulása pedig elősegítette a nők munkába állását és ezen keresztül az emancipációt és a társadalom "nőiesebbé válását". Pinker az ezzel kapcsolatos álláspontját nem teszi teljesen világossá.

A szerző normatív tartalmú kijelentései is kritika tárgyát képezhetik. Bár a könyv elején Pinker a szenttelen hangvételért kér elnézést, a szerző normatív megállapításai több helyütt feleslegesnek tűnnek. Pinkernek különösen a vallással kapcsolatos megjegyzései tűnnek egyoldalúan negatívnak és felvetik a konfirmációs torzítás lehetőségét, ugyanis a szerző nem igazán tárgyalja azon nézetek érvényességét, amelyek a vallást (vagy egyes vallásokat) is a béketeremtő "jobb angyalok" közé sorolják, ehelyett szinte kizárólag az erőszakot szító szerepükkel foglalkozik.

Mindent összevetve azonban ezen kisebb hiányosságok mellett is Steven Pinker könyve az elmúlt év talán legfontosabb olvasmánya és a jó multidiszciplináris munka egyik mintapéldánya, amely mind a tudományos, mind pedig a szélesebb olvasóközönség igényeit kielégíti, és amely különösen felfrissítő élmény a mindennapos végítélet-próféciaák között. Elolvasásából mindenki intellektuálisan profitálni fog.

Prazsák Gergő (szerk.) (2012) „Jelenleg 30 éves ítéletem ülöm emberölésért, az áldozatok apám és mostohaanyám”. Szülőgyilkosságok Magyarországon az ezredfordulón. Budapest: Apeiron.

2008 őszén az ELTE Társadalomtudományi Karán egy kurzust indítottunk, melynek célja a deviancia média-reprezentációinak bemutatása volt. Minden héten lejátszottunk egy filmet, melyet műhelybeszélgetés követett az adott deviancia neves szakértőjének bevonásával. Az egyik film Pierre Rivière történetét mutatta be, aki a 19. század első harmadában Franciaországban élt, s megölte anyját, húgát és öccsét. Rivière-t a bíróság nem ítélte halálra, mert elmebetegnek nyilvánították. A börtönben megdöbbenően erős önéletírást hagyott maga után, melyet Michel Foucault adott közre, s tanítványaival együtt elemzett.

Ez a film, pontosabban Foucault kötete adta az ötletet, hogy keressünk a mai Magyarországon még élő szülő-, nagyszülőgyilkosokat, akiket megkérünk arra, hogy írják le, mint ahogyan Pierre leírta, mi történt velük, mi vezette őket el a cselekedetig, mely pontot tett korábbi életükre. Kutatócsoportunknak az Orestész-műhely nevet adtuk (Az Orestész Műhely tagjai: Bacsák Dániel, Bíró Judit, Birtha Magdi, Csepeli György, Hartyáni Gábor, Krámer Lili, Petényi Sára, Szabó Miklós, Takács Marianna, Vaskuti Gergely). A közvetlen hozzátartozójuk elleni életellenes bűncselekményt elkövető emberek nyomába eredtünk tehát a szegedi Csillagbörtönben. Szociálpszichológus, szociológus, társadalomtörténész, társadalomtudományi egyetemista számára nem szokványos kutatási téma és helyszín. Úgy döntöttünk, hogy megszólaltatjuk, beszédhez juttatjuk a szülőgyilkosokat, hogy történetüket az emberről szóló tudástárba illeszthessük.

A kötetnek látszólagos aktualitást ad, hogy nincs hét, amikor ne kapnánk hírt brutális szülőgyilkosságokról. A látszat azonban csal. Magyarországon évek óta stagnál az erős felindulásból elkövetett gyilkosságok száma. 100 és 150 között ingadozik az ilyen esetek száma, melynek nagyjából fele, évente 50-70 gyilkosság történik családon belül. S mint a maiak, a korábbiak is véresek, megdöbbenőek voltak.

Nem a „milyen összefüggések és szabályszerűségek vezetnek az anya meggyilkolásáig” szerű kérdésekre akartunk választ találni, és nem annak a nézetnek tudományosan előadott megállapításának vagy megcáfolásának szándéka vezetett minket, miszerint a szülőgyilkosságok egyéni jelenségek, melyek okai merőben társadalmiak. A szokásos vizsgálati módszerek és

¹ Bíró Judit: ELTE TáTK
Csepeli György: ELTE TáTK, www.csepeli.hu

szereposztások (kérdező-kérdezett, a vizsgálat alanya és a kutatás vezetője) helyett átengedtük a bűnről szóló beszéd alakítását maguknak az elkövetőknek. Hagytuk, hogy önkényesen válogassanak a tények között, értelmezzenek és manipuláljanak kedvük szerint, amikor történetüket előadják. Mivel be akartunk jutni a nem megtehető emberi viselkedésválasztások tartományába, tudtuk, hogy ezt egyedül az elkövetők szavai révén érhetjük el, hiszen irtózatossá tettükkel egy olyan világot konstruáltunk, amelyet csak saját szövegünk nyithat meg. Mi az így megnyíló világ jelentéseit akartuk megragadni.

Foucault szerint a múltbéli életek emlékművei, a jelentéktelen, nyomorúságos, szenvedélyes, tragikus, őrült, szerencsétlen, banális történetekről és becstelen emberekről szóló szövegek arra vannak rendelve, hogy emlékeztessenek. Nincs ez másként a jelenben született szövegekkel sem.

Az Orestés-műhely négy büntörténetet ad közre. A Csillagbörtön négy fogvatartottja, a kérésünkre, de minden különösebb instrukció nélkül, leírta azt, amit leírni akart. Mindenki önmaga előadója lett. A négy, sem nyomorúságában, sem hétköznapiságában nem kimagasló életet az apa, a mostohaanya, a nagyszülő ellen elkövetett gyilkosság tette kivételes jelentőségűvé, s elkövetője pedig a tett által vált közössége ismert, kiemelkedő fontosságú aktorává. Mind a négyen egyedi, egyszeri és megismételhetetlen cselekedetet hajtottak végre – csakúgy, mint mitológiai elődjek, Orestés és Oedipus, akikre a mítoszmesélők és hallgatóságuk félistenként tekintettek.

A történetek megismerésével a büntettek szemtanúivá váltunk, s ebben a pozícióban már nemcsak a bűnre, hanem a szenvedésre is rányílható a szemünk.

Vizsgálatunk egy teljesen sajátos, mással be nem helyettesíthető büntípusra irányul. Gyermeke öli meg anyját, apját. A szülőgyilkosság nem olyan, mint a rablás, a tolvajlás vagy a rablógyilkosság. Aki saját anyját, apját öli meg, az önmaga ellen is fordul. A kötet, melyben esetünket feldolgoztuk, bőségesen foglalkozik a mitológiai előzményekkel, melyek akkor is meghatározóak, ha sem az elkövető, sem az áldozat nincs tisztában velük. A nyugati kultúrában minden egyes nemzedékben újraszületik a mitikus konfliktus, mely szembeállítja egymással az apát és a fiát, az anyát és lányát. Nagyon ritka, hogy a konfliktus gyilkosságig fajuljon.

Ha bekövetkezik a gyilkosság, mozgásba lendül a büntető igazságszolgáltatás. A gyilkos börtönbe kerül, több évtizedre, mintha rablógyilkosságot követett volna el. A büntető igazságszolgáltatásnak nincs szeme és nincs füle az anya- és apagyilkosok meglátására és meghallgatására. A bíróság a bűnöst bünteti, tekintet nélkül arra, hogy az elkövető már megbüntette magát.

Nem minden anya- és apagyilkos végzi börtönben. A kötetben, melyről itt beszámolunk, van egy írás azokról a tettesekről, akiket elmebetegnek nyilvánítottak, s ezáltal kikerültek a büntető igazságszolgáltatás hatálya alól. Az ő sorsuk az elmeegógyintézet. Ha azt a feladatot kapják, hogy rajzolják le magukat anyjukkal, magukért beszélő rajzokat alkotnak: apró, pálcikaszerű gyerekekkel és hatalmas, nyomasztó tömegű anyákkal.

A szülőgyilkos szabadulni akar. Nem tudja, hogy saját maga foglya. Hiába gyilkolja meg apját, anyját, a kép kitörölhetetlenül benne marad. S ennek a képnek nem ő a főszereplője.

A szülőgyilkos csak egyszer gyilkolhat. Tette megismételhetetlen, egyszeri. És épp ezért nem is büntethető: esetében a büntett egyben büntetés is.

Sokan megkérdezték, s most is megkérdezik, hogy mire jó az efféle vizsgáldás. Mit tudunk meg, amit korábban nem tudtunk?

Megtudjuk, hogy a család veszélyes üzem. Az anya-és apagyilkosságok történetei arra figyelmeztetnek, hogy ezek a tettek megelőzhetőek is lehettek volna.

Megtudjuk, hogy nincsenek szavak azokra a tettekre, amelyek ellentmondanak a létnek. A gyilkos nem tudja elmondani, hogy mit tett. A tettet csak a rendőrségi jegyzőkönyvek alapján tudjuk rekonstruálni. A rekonstrukcióból azonban hiányoznak a főszereplők. Az áldozat hallgat, s az elkövető is hallgat. Beszél, de az igazság nem szavaiban van.

A vizsgálat arra tanított meg bennünket, hogy legyen bátorságunk szembenézni az emberi lét legmélyebb örvényeivel. Merjünk szemébe nézni a gyilkosnak, aki a megtehetetlent tette meg.

A szülőgyilkosságban a totális emberi nyilvánul meg a maga negativitásában. A gyilkosság egyszerre ok és okozat. A létezés teljessége valósul meg általa, a gonoszt képviselve. A szabadság elérése történik meg általa – zsarnoki rítusokat működtetve, bűnbe torkollóan. Olyan tett, amikor az igazság keresése és az igazság szolgáltatása az európai kultúra határain kívülre helyezett viselkedésformákban és választásokban valósul meg.

A családon belüli erőszak a mai magyar korszellem része, mely mintaként, követendő sémaként még a világtól elzárt, pszichotikus viselkedési repertoárjában is megjelenhet – s végződhet a közvetlen hozzátartozó elleni erőszak-viselkedésben.

Paradox módon a szülőgyilkosság nem önálló jogi kategória. Súlyosbító körülményként jelenhet meg a bíróság érvrendszerében mindaz, ami tipikusan e bűntetteket jellemzi (pl. alvó áldozatok, konkrét, közvetlen konfliktus hiánya a bűntett elkövetésekor stb.) – s ebből következően, az elrendelt börtönbüntetés időtartama megduplázódhat.

A brutalitás része a szülőgyilkoságnak. A gyilkos feldarabolja, széthasítja, megerőszakolja, fizikailag eltűnteti áldozatát. De hiba, ha ebben csak különös kegyetlenséget látunk, mely évtizedeket jelenthet az elkövető számára a börtönben. A szülőgyilkos nem bír együtt maradni a testtel, még holtában sem. Önmagából akarja kivetni a múltat, melyet az apa, az anya, a nevelő nagyszülő jelent. Gyermekké akar válni újra, amikor még ártatlan volt. De nem lehet gyermekké, mert teste a felnőtté. A felnőtté minden fájdalom, kudarc, megemésztetlen sérelem, mely robbanásszerűen tör elő belőle, amikor lecsap a késsel, pajszerral, baltával.

A közösség, a közvetlen környezet végig asszisztál a bűn elkövetéséhez, majd a bűntett napvilágra kerülését követően kiáll az elkövető mögül, hogy annak eredendően torz, bűnösségre ítélt mivoltát visszaigazolhassa.

A modernitásban nincsenek bűntörténetek. Bulvárosításuk, letagadásuk és háritásuk észlelhető. A szülőgyilkosság tabu, melyek elmesélését klisékbe gyömöszölik és misztifikálják.

Fontos következtetésünk, miszerint a kriminálpszichológia, a büntetőjog és az elmeorvoslás határterülete majd kétszáz év alatt nem jutott tovább a narcisztikus és egyéb, unalomig hangoztatott tünetek leírásánál.

A káosz peremét nehéz megkülönböztetni a rend margójától.

A média inkább lépést tart a félelmekkel, kételyekkel és haragokkal való szembenézésben, mint az igazságszolgáltatás, az elmeorvoslás vagy éppen a szociológia.

Kérdés, megelőzhetőek-e a családon belül elkövetett gyilkosságok? Vizsgálatunk résztvevői abban a reményben írták le történetüket, hogy abból esetleg mások tanulnak, okulnak. Nehezen hihető, hogy könyvünk éppen azok kezébe jut el, akik már ráléptek az oresztészi útra. Az élet része a halál, az is, amely időnek előtte jön. Ez a könyv legfontosabb tanulsága.

FÜGGELÉK

KÖZVETLEN HOZZÁTARTOZÓ ELLEN ELKÖVETETT GYILKOSSÁGOK 2012-BEN MAGYARORSZÁGON (KÉSZÍTETTE: BACSÁK DÁNIEL)

Családirtás Kulcson

- időpont: április 4-6.
- tetthely: Kulcs, családi ház
- áldozatok: édesapa, nagyszülők, fiútestvér (sérültek: nővér, édesanya, nővére barátja)
- elkövető: 23 éves fiú
- hogyan: bozótvágóval és késsel, előre kitervelten és különös kegyetlenséggel (a többieket áramütéssel akarta megölni)
- miért: még nem tisztázott, lehetséges okok között van a családi veszekedés, de felmerült az elkövető elmebetegsége (paranoid skizofrénia) is

Féltékenységből elkövetett gyilkosság I.

- időpont: április eleje
- tetthely: Balatonakarattya, családi ház
- áldozatok: 92 éves nő, 70 éves unokaöccse, 54 éves nő (ápoló)
- elkövető: az ápolónő 56 éves volt élettársa
- hogyan: különös kegyetlenséggel, de nincs részletezve, a 92 éves nő ellátatlanság miatt halt meg
- miért: féltékenység

Öngyilkosság gyerekekkel

- időpont: április 22.
- tetthely: 6-os főút
- áldozatok: édesapa, két gyermek (10 éves kislány, 8 éves kislány), a buszon, amivel ütköztek heten sérültek meg, korábban pedig elütötte a volt élettársát is (könnyebb sérülés)
- elkövető: édesapa
- hogyan: autóval behajtott egy buszba
- miért: a férfi volt élettársa elhagyta egy hónappal korábban, ezt pedig nem tudta feldolgozni

Féltékenységből elkövetett gyilkosság és öngyilkosság I.

- időpont: június 4.
- tetthely: Balatonfüred, családi ház
- áldozatok: férj (nyomozó), felesége szeretője (kardiológus)
- elkövető: férj
- hogyan: kilenc golyóval végzett előbb a szeretővel, majd öngyilkos lett fejlődéssel
- miért: a nyomozót orvos felesége megcsalta a kardiológussal

Féltékenységből elkövetett gyilkosság és öngyilkosság II.

- időpont: július 10.
- tetthely: Mezőtúr, családi ház

- áldozatok: 59 éves férj, 56 éves feleség (öngyilkosság)
- elkövető: feleség
- hogyan: szíven szúrta a férjét, majd magával is végzett
- miért: nincs tisztázva, a rendőrség szerint sokat veszekedtek

Féltékenységből elkövetett gyilkosság II.

- időpont: július 14.
- tetthely: Győr, panellakás
- áldozat: 42 éves négygyerekes anyuka
- elkövető: 41 éves volt élettárs
- hogyan: törülközővel megfojtotta
- miért: féltékenység

Gyerekgyilkosság I.

- időpont: augusztus 26.
- tetthely: Abony, családi ház
- áldozatok: tízéves kislány, a 30 éves férj életveszélyes állapotba került
- elkövető: férj
- hogyan: fejlődéssel végzett a kislányával, majd öngyilkosságot kísérelt meg, de a később hazatérő feleség (nem tudván a gyerek megöléséről) megmentette az életét
- miért: féltékenységből, korábban már hármas öngyilkosságot (autóval) is emlegetett

Féltékenységből elkövetett gyilkosság III.

- időpont: szeptember 4.
- tetthely: Mohács
- áldozat: 30 éves nő
- elkövető: 40 éves volt élettárs
- hogyan: megfojtotta
- miért: féltékenység

Anyaggyilkosság I. (Tát)

- időpont: október 17.
- tetthely: Tát, családi ház
- áldozatok: 44 éves anyuka és 66 éves nagymama
- elkövető: 21 éves fiú
- hogyan: bozótvágóval és kalapáccsal
- miért: a fiú megbukott az érettségén, és a nyelvtanulásra kapott pénzt sem a célra fordította, ebből pedig veszekedés lett

Gyerekgyilkosság II. (Kaposvár)

- időpont: október 29.
- tetthely: Kaposvár melletti erdős terület
- áldozat: 11 éves kislány
- elkövető: nevelőapa élettársa és két hajléktalan (nem tisztázták a szerepeket)
- hogyan: előre kitervelt elkövetés, súlyosan összeverték, majd eltemették (végül megfulladt)
- miért: még vizsgálják, valószínűleg P. Erika a kislányt akadálynak látta a párkapcsolatában

Anyaggyilkosság II.

- időpont: november 11.
- tetthely: Pesterzsébet
- áldozat: 51 éves asszony, a 40 éves férje megsérült
- elkövető: 25 éves fiú
- hogyan: anyakulccsal leütötte az anyját, majd nylonzacskóba rakta meg, amiben megfulladt, a hazatérő apjára sikertelenül támadt rá egy késsel
- miért: közös üzletükkel kapcsolatban tört ki veszekedés az anya és fia között

Anyagilkosság III.

- időpont: november 16.
- tetthely: Pécs
- áldozat: 71 éves asszony
- elkövető: fia, egy 44 éves férfi
- hogyan: még nem tisztázott
- miért: veszekedés, valószínűleg pénzügyi okok miatt (rendszeresen elvette a nyugdíját, hogy az élettársának is adhasson)

Összesen:

12 eset, 22 halálos áldozat, ebből 3 öngyilkosság

halálos áldozatok (nem öngyilkosság):

nagyszülők: 3

szülők: 4

házastárs, élettárs: 5 (ebből 3 volt élettárs)

testvér: 1

gyerek: 4

egyéb: 2

„AKI NEM HAGYJA MAGÁT ELVESZNI, CSAK AZ NINCS ELVESZVE”

INTERJÚ BERÉNYI ISTVÁNNAL

Berényi Istvánnal, a szociálgeográfia hazai alapító atyjával készült ez a szakmai élettörténeti interjú. 2010 kora tavaszán és nyarán szentendrei házában kerestük fel Pistát azzal a kéréssel, hogy mesélje el az élettörténetét, mindent, amit abból fontosnak tart. Azért kértük fel erre az „önvallomásra”, mert szakmájában a legfontosabb emberek egyikének tartottuk. Négy (nem egymást követő) napon keresztül vettük fel az interjút, hatszemközt. Az interjúkészítés legelején abban állapodtunk meg, hogy a lehetőségekhez képest minden fontosat meséljen el életéről, azonban csak azok a szövegrészek kerülnek publikálásra, amelyeket ő maga engedélyez.

Az interjú elkészülése után a hanganyagot szó szerint legépeltettük, majd a mintegy 80-100 oldalas szöveget megszerkesztettük. A szerkesztés elve a tartalom kronológiai sorrendbe rendezése volt, illetve az ismétlések elkerülése. Első körben az említett műveleteken túl semmi máshoz nem nyúltunk, minden szövegrészt megtartottunk, tekintet nélkül az „érzékenyebb” témákra, kérdésekre. Sőt! Azzal küldtük vissza a szöveget interjúalanyunkhoz, hogy azon lehetőleg semmit ne változtasson, mert az úgy a legértékesebb, ahogyan megszületett. Kértük, hogy ne javítsa ki a szerinte pongyola megfogalmazásokat, illetve ne húzzon ki olyan szövegrészeket sem, amelyekről azt gondolja, hogy mások számára esetleg sértő lehetne. Ezzel az „üzenettel” ment vissza a szöveg, s bizony hosszú ideig kellett várni, míg újból visszakaptuk az interjú immár átjavított változatát.

A szöveget Pista átdolgozta, lényegében kihúzva azokat a részeket, amelyekről azt gondolta, hogy nagyon szubjektívak, vagy esetleg sértődésekre adhatnának okot. Bármennyire is fájlaltuk az eredeti szöveg ilyen módon történő „megcsonkítását”, ez volt az, amire számítottunk, illetve pontosan ezért küldtük vissza az interjút. Az interjúalany így lehetőséget kapott arra, hogy gondolatait, életének részleteit annyiban ossza meg a nyilvánossággal, amennyiben ő szeretné. Így és ekkor váltunk igazán szerzőtársakká mi, az interjúerek, és interjúalanyunk, Berényi István. Ez annyit jelent, hogy az olvasóhoz az a szöveg jut el, amely lényegében három személy részvételével állt össze, három személy értelmezését tükrözi.

¹ Bögre Zsuzsanna, PPK Szociológia Intézet – Selye János Egyetem
Fekete Attila, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, Politikatudományi Intézet

Mindamellett – s erről kell most egy kicsit bővebben szólnunk – azért, hogy közzétesszük Berényi István élettörténetét, egyúttal egy fontos társadalomtudomány kialakulásáról és átalakulásáról is érzékletes képet kapunk. A társadalomkutató életútját elmesélve feleleveníti szakmájának társadalmi, politikai és egzisztenciális körülményeit. Hihetetlenül értékes forrásra lelhetünk ebben és az ehhez hasonló élettörténetekben. Többszörösen is.

Egyfelől, mert a társadalomkutató reflexív módon eleveníti fel a vele történt eseményeket, s ezáltal új módon tárja elének a múltat. Ezen a ponton a reflexivitáson van a hangsúly: a modern korban még mielőtt hozzászokhatnánk környezetünkhöz, addigra az már meg is változott, ezért felértékelődik a kutatók, a társadalommal foglalkozók véleménye, tapasztalata, hiszen az ő dolguk a változások mikéntjének megfigyelése, s megfigyeléseik leírása a többiek számára.

Másfelől a kutató ember – szakmájából következően – reflektál saját életére is, ebből következően a személyes tapasztalatát óhatatlanul felemeli a társadalmiság szintjére, ami azt jelenti, hogy az egyedi sors sokak sorsaként jelenik meg. Ez lehet az oka annak, hogy az elmondott élettörténet sokak érdeklődésére tarthat számot, s feltételezhető, hogy a fiatalabb kutatógeneráció tagjai a szöveg olvasása közben és után jobban megértik majd saját pályájukat, sikereiket és kudarcaikat is.

Harmadrészt – s talán ezzel illetet volna kezdeni – az élettörténet mindig szubjektív „olvasata” a megélt eseményeknek. Ezért még az sem kizárt, hogy a szöveget érheti olyan „támadás”, amely szerint ez nem tartalmazza „az objektív igazságot”, hogy többen többféleképpen tudnák elmesélni, hogy hogyan fejlődött Magyarországon a társadalomföldrajz tudománya, s hogy mit tartanak abból a legfontosabbnak. Ezzel számolva, s nem vitatkozva, tisztában vagyunk azzal, hogy jelenleg egyetlen szakmai élettörténetet közlünk, amelyben az interjúalany önértelmezését mutatjuk be. (Csak zárójelben jegyezzük meg, hogy ahhoz, hogy az önértelmezésből minél „objektívebb” kép bontakozhassék ki, több ilyen és ehhez hasonló szakmai élettörténetet kell felvenni, s azokat együttesen összegezni.)

Ez az élettörténet arra vállalkozik, hogy Berényi István szemüvegén keresztül láttassa azt a világot, amelyet ő élt meg, úgy, ahogyan ő élte meg. Az alábbiakban felelevenedik Magyarország közelmúltbeli története, egy páratlan szakmai és emberi pálya, úgy, ahogyan csak a megkérdezett tudta elmondani.

INDULÁS, GYERMEKKOR

1934. augusztus 24-én születtem Jászladányon. A család mindkét ágon jászladányi. Édesanyám szülei kunok. Kun Péter volt a nagyapám, Tolvaj Ilona a nagyanyám, klasszikus kunsági emberek, kisparasztok voltak. Három gyerekük volt, két lány, egy fiú. A nagyobbik lány korán meghalt tüdőbajban. Maradt a fiú és édesanyám. Nagyapám együtt dolgozott a fiával 7 hold földön, plusz béreltek 7 holdat. Ebből a 14 katasztrális földből a két család megélt. Ez nekünk a későbbiek során, a mi családuknak is nagyon nagy segítséget jelentett.

A másik ágon, édesapáméknál, félig parasztember volt a Berényi nagyapám, félig pedig már nyáron kubikus. Elmentek dolgozni, emellett volt vagy 3 katasztrális földjük, amiből volt megélhetési alapjuk. Sokan, heten voltak testvérek édesapámék. Ők szegényebbek voltak az anyai ághoz viszonyítva. Ezért a gyerekek már az ipar felé orientálódtak. Édesapám molnár lett, a másik rendőr, a legidősebb Pesten adminisztrációban dolgozott. Az a család már szétszóródott. Azt is mondhatnám, hogy a 30-as évek első-urbanizációjának a szele őket már érintette, nem folytatták a gazdálkodást a második világháború után.

Édesanyám és édesapám, mint fiatal házaspár elég gyorsan meg tudtak kapaszkodni Jászládányon. Azzal, hogy ő a malomban dolgozott, már falusi viszonylatban iparosnak minősült. Ipartestületnek tagja volt. Gyakorlatilag annyi fizetés volt, hogy a négytagú család az ő fizetéséből megélt. Emellett falusi viszonylatban a ház körüli kert és még egy kis kert, kisebb földterület – az egykori zárt-kert területén –, megtermelte számunkra az alapvető dolgokat: zöldségfélét, gyümölcsöt, burgonyát stb.

A családnak a falusi társadalomnak jászládányi viszonylatában talán a középréteg alsó részén lehetett. Nálunk nagybirtok nem volt. A faluban voltak nagygazdák, akik 100-150 katasztrális holdon gazdálkodtak. Mezővárosi funkciója Jászládánynak akkor is volt. Mendöl Tibor² úgy emlegeti, hogy „szerény mezővárosi maggal rendelkező település” a 30-as években. Ezt egy főtér, középületek, fogadó és egy igen nagy katolikus templom jelentette. Egyetlen felekezet volt Jászládányon. Akkor „tisztá” katolikus volt a település, mondták a helybeliek. Ebben a lokális közegben nőttünk fel. Az iskola is katolikus volt, az ún. templomi iskolába jártam 1949-ig. Bár volt ún. városi iskola is.

A 30-as évek végére önálló háza volt a szüleimnek, amit hitelre vásároltak. A háború után néhány zsák búzából fizettük ki a ház utolsó részletét. A falu szélén lévő utcason volt a házunk, a dabi temető közelében. Ezt a dabi településrészt még Mária Terézia idején jelölték ki beépítésre, és megkezdődött az ún. ólaskert övezet beépítése. A házban, amit egy viszonylag gazdag özvegyasszonytól vettek meg, volt villany, ami a 30-as években ott még szokatlan volt. Apám mindjárt szerzett rádiót. Az egész utcában nekünk volt rádiónk még a 40-es évek elején is. Ha voltak zenés műsorok, nem is beszélve a háborús híradásokról, akkor az utca nálunk gyűlt össze.

Általános iskolába akkor hatéves korban kerültünk be. Mivel én augusztus 24-én születtem, szeptember 1-jével felvettek. Ennek az első években számtalan hátrányát éreztem. Mindig én voltam a kis Berényi az osztályban. Egyébként sem voltam valami erős természetű. Nagyon nehezen kezdtem. Az első év még jól ment, de a másodikban nagyon gyengén szerepeltem, ahogy visszaemlékezem rá. Nagyon nehezen tanultam. Aztán felerősödtem valahogy a 3-4. elemire. A szüleim a polgári iskolába írtattak be. A mezővárosok legtöbbszörében volt ún. polgári iskola. Az elemi után lehetett menni polgári iskolába. Talán két év volt. Egyféle előkészítő volt ez akkor, onnan lehetett menni főiskolára. A háború után zsákutcának találták ezt a polgári iskolát, pedig a falusi társadalom a helyi közigazgatásába, a különböző nem fizikai munkákba, innen vette fel az embereket. Aki polgári iskolát végzett, az már ennek a falusi kispolgárságnak a csoportjához volt sorolható. Ott elég sok gyakorlatunk volt: kertészet, gazdaság szervezés, háztartás, stb. de tanultunk latint, ami nagyon kemény volt. Jó tanáraink voltak irodalomból, természettudományos tárgyakból.

Amikor az iskolákat államosították, akkor megszűnt ez a polgári iskola. Mi vesztettünk egy évet, mert átsoroltak bennünket az általános iskola megfelelő évfolyamába. Az általános iskola 7.-8. osztályát már ebben az államosított általános iskolában fejeztem be. Ott, mivel visszaraktak bennünket egy évfolyammal, már elememben voltam, mert a polgári iskola egy éve után általános iskolában még egyszer tanulni ugyanazt, nagyon nagy előnyt jelentett. Nagyon jók voltunk – akik átjöttek – számtanból, irodalomból. Az nekem is nagyon nagy önbizalmat adott. Akkor ugrottam meg a tanulásban.

Az általános iskolában még volt hittanunk. Egy jó feleletemért az egyik tisztelendődtől kaptam egy szentképet, aminek a hátulján az volt az idézet: „aki nem hagyja magát elveszni, csak az nincs elveszve”.

² Mendöl Tibor (1905-1966), a hazai földrajztudomány egyik kiemelkedő alakja.

Valószínű nem véletlenül írta ezt rá, mert én voltam az osztályban a legkisebb, a leggyámoltalanabb gyerek. Ez a mondat az életemet végigkísérte. Akármikor, valamilyen oknál fogva padló közelbe kerültem, aminek esetleg oka sem volt, csak egyszerűen olyan volt a hangulatom, akkor mindig ez jutott eszembe. Nem tudom, hogy kitől idézett, mert ez elveszett, de az idézet megmaradt, és az, hogy kitől kaptam a bátorítást.

1948-ban, amikor a szabadságharc centenáriumát ünnepeltük, akkor énám bíztam, hogy ki, arra már nem emlékszem, egy 48-as kiállítás megszervezését az egyik osztályteremben. Végigmászáltam az egyik barátommal a falut. Összeszedtük a fegyvereket, sapkákat, zubbonyokat, 1848-as plakátokat, karszalagokat, ami akkor még megvolt és amit az emberek őriztek.

Sok volt?

Sok, megtöltöttük a termet. Nem is gondoltam volna, hogy ennyi mindent megőrzött a falu a 48-as szabadságharcból. Kossuth képek. Nagyon sok rézkarc. Egy nagyon ismert osztrák festő dolgozott Magyarországon, Pettenkofen³, akinek nagyon sok litográfiája volt a szabadságharcról, és a faluban is sok helyen megvoltak ezek a képek. Ezeket összeszedgettük. Ez emlékemben nagyon szép kiállítás volt, ami nekem is lendületet adott. Elememben voltam hetedikes-nyolcadikos koromban, nagyon sokat rajzoltam. Akkor kezdődött el a rajzolás és a festészet utáni érdeklődésem, ami a gimnáziumban is folytatódott.

Az általános iskolát megtörte a második világháború?

Visszaugranék 1944-re. Édesapámat elvitték katonának. Hadifogságba esett '44 nyarán. Ő csak '48 nyarán jött haza. 4 és fél évig volt hadifogságban. Az ő elmesélése szerint 1100-an estek fogságba és 12-en jöttek haza. Ők tartották a kapcsolatot egymással. Meg is látogatták egymást az 50-es évek elején. Ez a négy év nagyon nehéz időszak volt. Hiszen édesanyámnak a két gyereket el kellett tartania. Nagyon sokat dolgoztunk mi gyerekek is. Itt utalnék arra, hogy nagyapámék sokat segítettek, mert az ő gazdaságukban nyaranta valamennyien bedolgoztunk. Ennek fejében kaptunk kukoricát, fűtésre szalmát. Kemence volt a házban. Ezzel a kukoricával tudtunk egy sertést tartani, kacsát, csirkét nevelni, galambokat én tenyésztettem. Volt vagy 40-50 galamb. Ezzel megvolt a családnak a hús. Tavasszal kezdődött a galamb. Az addig tartott, amíg a csirkék anyyira fel nem nevelődtek, hogy elkezdődött a csirkevágás. Ez eltartott őszi. Akkor vágtuk a kacsát. Utána jött a disznóvágás. Ez így forgott három évig. Volt egy tehén is, amit a nagyapámék adtak át. Ezt kellett nekünk tavasztól ősziig az öcsémmel legeltetgetni. Ebből megvolt a tej, a vaj, egyebek, amit magunk megtermeltünk.

A másik nagyon nagy segítség volt, hogy ahol édesapám dolgozott a malomban, annak a tulajdonosa az államosításig végig minden hónapban megadta a fejadagot, a lisztet. Mert nagyon jó munkása volt, nagyon jó molnár volt apám. A parasztok mindig őnála akartak öröltetni, mert kiváló nullás lisztet tudott kihozni. Nagy presztízse volt a molnárok között. A tulajdonos végig biztosította nekünk a fejadagot. Ezt az apám egy kicsit meg is hálálta neki, mert amikor hazajött 1948-ban, akkor elkezdődött Szalai, a tulajdonos pizskálása, mert államosítani akarták a malmot, mielőtt az államosítási rendelet megjelent volna. Mondvacsinált ürüggyel Szalait el is hurcolták, letartóztatták, elvitték. Nem tudom pontosan, hogy mikor. Talán '49 körül, vagy '50-ben. Apám átvette a malmot arra az egy évre, másfél évre. Sok veszekedés volt, mert nem volt hajlandó a malmot addig átadni, amíg nem jelenik meg a kormányrendelet az államosításról. Emiatt be is perelték, hogy zsiszikes búzát adtak át az

³ August von Pettenkofen (1822-1889) osztrák festő, aki katona volt a szabadságharc idején, litográfiákat készített az eseményekről.

államnak. Évekig tartott a pereskedés. Szolnokra jártak be a bíróságra. Mindenféle végzés nélkül felmentették és azt mondták, hogy hagyja a „fenébe”, a dolog el van intézve. Mondvacsinált volt.

Akkor már túl voltunk a nehezén, amikor apám hazajött. De 1944-45 más szempontból is nagyon nehéz volt. A front '44 novemberében érte el Jászladányt. Mi hármásban voltunk akkor otthon a bombázások ideje alatt is. Végül átmentünk nagyapámékhoz. Amikor a front elérte Jászladányt, a szomszédban – az egy polgárház volt – és annak a pincéjében gyűltek össze az asszonyok, a gyerekek, mert az kőház volt. Ott akadtak ránk az orosz katonák. A társaság aztán éjszaka, sötétben szétrebbent. Elmentünk egy Kerenszki nevezetű családhoz. Ugyanabban az utcában laktak. Annak idején az a szóbeszéd járta, hogy ő a leningrádi Kerenszkij⁴ családnak volt a leszármazottja. Hogy igaz vagy nem, nem tudtuk. Mivel kiválóan beszélt oroszul és egy nagyon intelligens ember volt, ezért hozzá menekült be az egész utca. A lakóházától az istállóig minden helyiség tele volt emberekkel. Amikor jött az orosz katona, jött az ellenőrzés, akkor ő mindig fogadta őket: kolbász, pálinka – elnevetgéltek az ajtóban, és a katonák mentek tovább. Ezért a frontnak ezt az első hullámát mi átvészeltük különösebb atrocitás nélkül.

A faluban a többiek?

A többiekről nem nagyon hallottam. Lehet, hogy gyerek előtt nem beszéltek a felnőttek. Nem hallottam, hogy valami különösebb dolog történt volna. Talán annak is volt köszönhető, hogy amikor elvonult a frontnak ez az első hulláma, akkor az el is akadt Pest alatt. December elejével leállt a front. Gyakorlatilag nem tudtak mozdulni, ezért a katonákat házaknál helyezték el. Az egész falut kitelepítették. 24 óra alatt el kellett hagyni Jászladányt. Mindenki a tanyákra, rokonokhoz menekült ki a faluból. Csak annyit lehetett magunkkal vinni, amit kézben elbírtunk. Az állatokat kivihettük. Azt az egy tehenet, meg a disznót kihajtottuk. Az ágyneműt, amit a hátunkon el lehetett vinni, meg a ruhaféléket, kivittük. Az egyik rokonnak a tanyáján szálltunk meg. Ha jól emlékszem, talán 7 család volt ott. Tehát lehettünk 21-25-en kb. ezen a tanyán. Ez a klasszikus tanya, ahol van egy nagyszoba, konyha, egy kis szoba. Szerencsére volt egy nyári konyha, ami az istállóhoz tapadt. Ott is volt egy család. A férfiak javarészt az istállóban aludtak, ahol priccseket csináltak. Az asszonyok elfoglalták az ágyakat és a különböző fekvőalkalmatosságokat. Mi gyerekek meg a földön aludtunk. Egymást átlépegetve lehetett mozogni.

Szalma volt?

Nem emlékszem. Valami ruhafélék, szalmazsák volt alattunk – nem tudom minek nevezem – nem volt rossz, mert elhülyéskedtünk. Sok gyerek volt a tanyán. Volt vagy 10-12 gyerek. Ez tartott három hónapig, március elejéig. Addig, amíg Pestet az oroszok el nem foglalták, addig maradtunk. Időközben mi a nagyapámmal, meg egyszer édesanyámmal hazaszökdöstünk a faluba azért, hogy élelmet tudjunk onnan kivinni, ami megmaradt. Már a front első hullámában, szétverték a ház belső berendezéseit. Amit lehetett széthordtak, három hónap után csak a falak maradtak. A bútort is elvitték, mert ahol nagyobb házak voltak, ott voltak az orosz katonák elszállásolva. Oda begyűjtötték az ágyakat, szekrényeket. Amikor március elején hazamentünk, felkerestük ezeket az orosz katonák által lakott nagyobb házakat és ott vissza tudtuk szerezni, megtaláltuk az ágyat, a két szekrényt, aminek ajtaja nem volt, azt meg kellett csináltatni. Asztalt kaptunk a kocsmától, meg székeket. Az összes többit, edényeket, egyebeket csereberélték az asszonyok. Elindult valahogy az élet. Március eleje volt. Ezért már a kertet el

⁴ Ma már tudjuk, hogy legenda. Kerenszkij A. F. (1881-1970) az 1917-es bolsevik hatalomátvétel után 1918-ban Nyugat-Európába, majd 1940-ben az USA-ba menekült. A jászladányi Kerenszki család viszont eltűnt a faluból.

lehetett kezdeni művelni. Állatot már lehetett tartani. Elkezdtek a munkát. Az iskola is viszonylag gyorsan beindult. Attól kezdve nekem már jobban ment a tanulás.

Ez az időszak nagyon nehéz volt addig, amíg édesapám hazajött. Addig sokat kellett dolgozni nagyapámékkal nyaranta a földeken, hogy fenn tudjuk tartani magunkat. Természetesen utána is, amikor ő már hazajött, 1950-től kezdve is dolgoztunk nyaranta, akkor az embernek egy kicsit már saját magát is el kellett tartania. 1949-ben kerültem gimnáziumba Jászapátira. Az akkor Széchenyi István katolikus reálgimnázium volt, de 1950-ben államosították.

Amikor a gimnázium első évébe jártam, még reggel egy kismise is volt a tanítás előtt, 15-20 perc, mert volt kápolna is bent a gimnáziumban. Ez '49-ben még megvolt, talán egy fél évig. Utána az államosítással ez megszűnt, a kápolnát is bezárták, majd átépítették. A gimnázium nevét is megváltoztatták, Mészáros Lőrinc Gimnázium lett.

A faluban volt egy pár nagygazda. Mennyire volt kemény a kuláküldözés?

Ez 1950-ben kezdődött. Minden nyáron dolgoztam '50-től kezdve, amikor a beszolgáltatások voltak, mint gimnazistát alkalmaztak nyári irodai munkára. A beszolgáltatások helyei rendszerint ezeknek a kulákoknak a magtárai voltak. Oda gyűjtötték be a búzát. Az „iroda” is ott volt. Három nyáron át dolgoztam így. Egy alkalommal történt az, hogy egy Kalapos nevezetű kuláknak a magtárában gyűjtöttük a búzát. Kispolgári ház, több szobával a főutcára nyílt. Ennek volt telekhosszban folytatása a következő utcáig, ami gazdasági épület volt, magtárral, és a végén istálló, ami már a másik utcára járt ki. Az volt a gazdasági bejárata ennek az épületnek. Középujt volt a magtár. Ott szedtük a búzát. Másnap reggel jön egy Pobeda a házunkhoz, és keresnek engem. Visznek a rendőrségre. Kiderült, hogy éjszaka felgyújtották a Kalapos házát. Kérdezték tőlem, hogy hallottam-e, hogy Kalapos, amikor átment az udvaron, azt mondta, hogy felgyújtja a magtárat azért, hogy a nép gabonája bent égjen. Mondtam, hogy én ezt nem hallottam. Mi égett le? Az istálló, bent égett a lova. Erre azt találtam mondani, hogy annyira hülye volt, hogy a saját istállóját felgyújtotta? Erre összenéztek és kizavartak. Ez volt az első találkozásom nem is a rendőrséggel, hanem – mint kiderült – az ÁVO-val.⁵ Ez volt az első találkozásom a hatalommal úgy, hogy „vittek”, és én nem tudtam, hogy miről van szó. Aztán otthon mondták, hogy erről nem kell beszélni, nem kell mondani, hogy mi történt. Hallgattunk, mindenki. Csak abból sejtett az ember valamit, hogy egyre többet hallgatták apámék a Szabad Európa Rádiót, vagy Amerika Hangját. Volt rádiónk, ezért a szomszéd is átjött, együtt hallgatták, beszéltek a dolgokat. Engem valahogy ez az egész politika akkor sem érdekelt, ezek nem érintettek meg, nem érdekelt különösebben. Akkor már mániákus rajzoló voltam és természetbúvár. Kerékpárral jártam a környéket, a határt. Valahogy ez a politizálás nem érdekelt. Hogy valami nem stimmelt, azt csak az otthoni beszélgetésekből hallottam, édesapámnak a herce-hurcájából az államosítási ügygel kapcsolatban.

A másik ilyen eset a beszolgáltatásokkal kapcsolatban: a házunk mögött lévő szomszédunk egy kubikus ember volt, aki feltételezem, hogy benne lehetett valahogy a politikában is, mert korán, a háború után bekerült a közigazgatásba valamilyen oknál fogva, holott lila göze sem lehetett hozzá. Ő volt az egyik, aki ezekkel a beszolgáltatásokkal kapcsolatba került. Járt a házakat, hogy hol mi van. Az egyik reggelen, édesapám éjszakai lévén jött haza és nevetve mesélte anyunak: Palit jól eldöngették az éjszaka. Zsákot húztak a fejére, és jól megverték, megyek, meglátogatom a szomszédot. Ilyen esetekből az ember érezte azt, hogy van valamiféle társadalmi ellenállás.

⁵ 1948 óta hivatalosan már ÁVH (Államvédelmi Hatóság), de a köznyelv mindvégig ÁVO-nak hívta az intézményt, illetve ávosoknak a tagjait.

Egymás között cserélgettük az ennivalót. Nekünk is a tehénnek született egy borja. Apámék a szomszédokkal levágták az istállóban a borjút és egy óra alatt a faluban kimérték, szétosztották. Benne volt abban a párttitkár is, a közigazgatás is. Senki nem szólt egy szót sem, de borjúhúst ettek azon a hétvégén. Itt érezte az ember, hogy a hatalommal szemben van valamiféle társadalmi összefogás, szolidaritás, amiben benne volt akkor mindenki.

Az ÁVO nem jelent meg?

Nem fogtak le senkit, nem vontak felelősségre senkit. Ebből éreztem, hogy legalábbis a településnek azon a részén volt összetartás. Az emberek tudták, hogy ki az, akivel nem érdemes szót váltani. Az utcában nem is laktak olyan típusú emberek, azt az egy vagy két családot kivéve, akik kubikusok voltak és eljártak dolgozni. Akik meg '19-es kommunisták voltak, őket meg nagy csalódás érte. Az utcában is lakott egy ilyen házaspár. A férj állítólag, amikor az első tankok az utca végén megjelentek, kenyérral, sóval kiállt a kapuba, hogy köszöntse a katonákat és az első az volt, hogy a ködmönt lehúzták róla, meg a csizmát. Ott állt kapucában, ingujjban. A véleménye megváltozott a felszabadulásról egyből.

Ezeknek az 50-es éveknek első éveiben, '54-ig, éreztem valami furcsa összetartást. Akkor még a templomba járás is általános volt. A templom mindig tele volt, gyerekekkel is, felnőttekkel is. Akkor még a szekularizációnak azok a konzekvenciái, ami Jászládányban és nagyon sok mezővárosban ma már megvannak, még nem voltak jelen. Az alapstruktúráját a társadalomnak hidegen hagyta, hogy felül mi történt.

Az 50-es években az elszegényedést hogyan éreztétek meg?

Ezt az időszakot mi csak abban éltük meg, hogy bizonyos dolgokat nem lehetett kapni. Főleg iparcikkeket, vagy ehhez hasonló dolgokat, vagy nehezen lehetett hozzájutni ruhafélékhez, cipőhöz. Ahhoz be kellett menni Szolnokra, hogy valamit vásárolni tudjunk. Annyira szűkösen éltünk mi magunk családon belül, amíg apám hadifogságban volt, hogy amikor ő hazajött, mi már az '50-es éveket nem éltük meg szegénységben. Ami a legszükségesebb volt, az megvolt a családban. Ruhaféle is a gyerekeknek. Amire falusi viszonylatban szükség volt, azok rendelkezésre álltak. Apám, mivel ismert ember volt a faluban, a parasztoktól ezért vagy azért tudott cserélni. Ez egy másabb szituáció volt, mint akinek nem volt fix foglalkozása. Az államosítás után a malomban fizetése volt, lisztben fejadagot kapott. Kapott korpát, különböző lisztsöpredéket, amiből mi egy disznót vagy kettőt fel tudtunk nevelni. Mi nem éreztük a szegénységet. Az elkeseredést a beszolgáltatások során egyszer éreztem, amikor egy asszony sírva jött be három vagy négy gyerekkel az irodába, odavágta elénk a beszolgáltatási könyvet és azt mondta, hogy elvitték az összes búzát, itt van a három gyerek, csináljanak vele, amit akarnak. Kijött a rendőr és az asszonyt és a gyerekeket elvezették, nem tudom mi lett velük. Ez volt egy olyan momentum, amikor azt éreztem, hogy nem mindenki van olyan viszonylagos biztonságban, mint ahogy mi megvoltunk otthon. De a nagyapáméknál, a keresztapáméknál sem éreztük ezt, mert őket bekényszerítették a tsz-be, s mentek dolgozni. A javarésze ezeknek a tsz-tagoknak nem parasztember volt, hanem kubikusokból, cselédségből kikerült emberek, ezért nem értettek a gazdálkodáshoz. A keresztapám is, mint kisgazda, brigádvezető lett. Megvolt egy minimális egzisztencia ahhoz, hogy a legfontosabb dolgokhoz hozzájussanak. A családban mi nem éreztük azt a féle kiszolgáltatottságot, amit néha az ember látott. De segítőkészebbek is voltak az emberek. Ahogy visszagondolok, az teljesen természetes volt, hogy a szomszédok egymásnak segítettek. Volt, amikor átjöttek, hogy liszt kellene, vagy van-e cukor, mert elfogyott és nem lehet kapni. Vagy ecet, vagy bármi. Teljesen természetes volt, hogy ezekből egymást az asszonyok kisegítették. Ez az utca nem is tartozott a szegény utcák közé, mert a családok többsége gazdálkodó volt.

Ami még egy nagyon rossz emlék volt, visszatérve '44 nyarára, hogy volt egy gettó is. A Hónig Pali bácsinak, aki hentes volt, viszonylag nagy kertje volt, kőfallal körülvéve. Ott voltak összezsúfolva az emberek. Hogy mennyi ideig, azt nem tudom. A templomnál volt artézi kút, ahol iható víz volt. Oda jártunk a templomi kútra vízért. Egyik alkalommal 11 óra körül engedték ki a gettó lakókat. Máig a szemem előtt van, amikor trappolt az a sok ember ezen a poros makadám úton. Edények csörögtek, ahogy jöttek oda vízért. Nem tudtam felfogni, hogy mi ez, hogy miért történik. Otthon nem beszéltek róla. Édesapám már nem volt. Édesanyámmal meg nem beszéltünk erről. Nem esett egy szó sem erről. Hallgattak az emberek ezekről a dolgokról. Fájdalmas, az emberi kiszolgáltatottságot az ember ugyanúgy megélte, mint azután az '50-es években megélt egy másik féle kiszolgáltatottságot. A háborús évekből ezek a dolgok maradtak meg. Az '50-es években a nagy rendezvényeket, ahová kivezényeltek bennünket ünnepekre a főtérre, az emberek csöndben végighallgatták, azután elmentek haza. Mindenki csinálta a maga dolgát.

A gimnáziumban sem esett erről szó, ahol nagyon jól éreztem magam. Az osztályba, mint közösségbe, érdekes módon nem tudtam igazán beilleszkedni. Többen voltunk így. Voltak a jászapátiak, a városi gyerekek és fele az osztálynak a „falusi” gyerekek, a bejárók, és voltak a kollégisták. Három csoportja volt így egy osztálynak. Akik apátiak, azok városi gyerekek voltak, azoknak is megvolt a maguk közössége, a kollégistáknak is és nekünk is, mint bejáróknak. Akik bejárók voltunk, otthon együtt mentünk moziba, kultúrházba, szórakozóhelyre, vagy barátokhoz, akkor is volt már házibuli. Egymáshoz eljáromagunk. Mint osztály nem igazán tartottunk össze.

A gimnáziumban remek tanáraink voltak.⁶ Nagyon szerettem a tanáraitam. Kiváló ember volt az igazgató, Pókász Endre, aki állítólag az Operaház díszlettervezője volt, és odakerült rajztanárnak. Az 1912-ben újra megnyitott gimnáziumnak külön rajzterme is volt, teljes oldal üveggel. Amíg ő élt, hozzá jártam külön rajzórára, ő foglalkozott velem, illetve négy-ötünkkel, akit kiválogatott a gimnáziumban. Sajnos ő vakbélgyulladásban meghalt. A többi tanárom is nagyon-nagyon jó volt: matematika, fizika tanárnő (Rusvay Erzsébet), de különösen az irodalmár, Szepessy Tibor,⁷ akinek fantasztikus órái voltak József Attiláról, Adyról.

Honnan kerültek oda ezek a tanárok?

Nem tudom. Mindenesetre ők indítottak el abba az irányba, hogy tanulni kell. Ez a többieket is magával ragadta. A 31 emberből 3-4 volt olyan, aki nem tanult tovább, hanem megrekedt valamelyik falusi intézményben. A többiek továbbtanultak. Ez a tanároknak volt köszönhető. Amikor arra került sor, hogy mit csináljunk a jövőben, én mindenféleképpen tovább akartam már tanulni. Ebben a család is támogató, a nagyszülőktől kezdve azt hallottam, hogy tanulj tovább. Akkor – 1953 – már a közhangulatban is benne volt, hogy nem érdemes falun maradni, nincs mit csinálni. A középgeneráció szinte taszította ki a fiatalokat azzal, hogy tanulj tovább, nem érdemes itt maradni, nincs mit csinálni. Hiszen a paraszttól a földtulajdonát és ezzel az egzisztenciáját vették el abban az értelemben, hogy nem tudott több generációban gondolkodni. Elvették az iparosoktól a tulajdonukat, és ktsz-ekbe⁸ kényszerítették őket. Ők is elveszítették az önálló egzisztenciájukat. A kiskereskedők is

⁶ A Jázság első gimnáziumát Mária Terézia idején 1667-ben nyitották meg, de 1780-ban átvitték Jászberénybe és csak 1912-ben nyitották meg újra. Az Alsó-Jázság középiskolájának vonzása messze túlnyúlt a kistérség határán.

⁷ Szepessy Tibor (1929-) klasszika filológus. 1953-tól az ELTE BTK, 1996-tól a PPKE BTK oktatója.

⁸ Kisipari termelő szövetkezet.

tönkrementek. Néhány üzlet megmaradt. Gyakorlatilag a falusi kispolgárság eltűnt, „bedolgozókká”⁹ váltak a különböző új funkciókban. A falusi társadalom közösségi magatartása, szolidaritása, legalábbis a miénk, eltűnt. Egy ideig nem is volt igazán összetartó erő. A termelészövetkezet és későbbiekben a ktsz az 1960-as évek végére szervezte meg magát. Ahogy én a keresztapámtól utólag hallottam, a '70-es években már közös kirándulásokat szerveztek, búcsújáró helyekre jártak busszal. Élték a maguk életét. Talán kisebb felelősséggel, mint korábban, amikor önállóak voltak, de megvolt az egzisztenciájuk. Nem volt önállóságuk, ez kétségtelen tény, de amikor elkezdődött a háztájizás,¹⁰ akkor keresztapám is termelt fűszerpaprikát a kertben, stb. Még egyszer annyi jövedelmet megtermeltek otthon, mint amennyit a termelészövetkezetből valójában kapott. Állatot tartottak, 4-5 sertést hizlaltak, amihez a tsz-től kaptak olcsóbban takarmányféléket, s amit azután értékesítettek. A '70-es évektől kezdve már konszolidáltabbnak tűnik a '45 utáni középgenerációnak az élete, azé a társadalmi csoporté, amelyikből mi kinőttünk.

ÉRETTSÉGI

Az érettségim jól sikerült. Akkor éreztem először azt, hogy az ember produkál valamit. Azt, hogy ki tud hozni magából valamit mások előtt. Első alkalom volt talán, amikor igazán eltűnt belőlem a félelem, hogy felelni kell, vagy valakik előtt produkálnom kell magam. Nekünk még 7 tárgyból kellett érettségizni. Jelesre érettségiztem. Nem volt kitűnő, mert az orosznál volt malőr. Nagyon keveset tudtunk oroszból. Csak másodikos korunkban kellett felvenni az oroszot. Közben volt az oktatás átszervezése, '49-50-ben. Másodikosok voltunk, amikor az oroszot fel kellett venni. Két évig tanultuk mindössze. A tételekben, amit a tanár összeállított, megvolt az orosz és a magyar szöveg. Én mint „szorgalmas” tanuló, bevágtam a magyar szöveget, ami egy-egy tételhez tartozott. Aztán jött az orosz tétel, a hármastétel, és én mondtam ahhoz a szöveget. Láttam, hogy a tanár integet valamit, hogy lassabban vagy mit. Kiderült, hogy egy sorral arrébb mentem. Magyar szövegem maradt, orosz meg már nem volt. Abbahagytam. Az elnök mosolygott, valószínűleg egy szót sem tudott oroszul, vagy jól tudta, hogy mi is történt. Négyest kaptam talán. Ez volt az érettségivel kapcsolatos malőröm.

Az érettségitől lendületet kaptam, hogy tovább kellene tanulni. De nem volt határozott elképzelésem, hogy milyen tárgyból. Csak az, hogy tovább szeretnék tanulni. Mivel rengeteg minden érdekelt, nem tudtam eldönteni, hogy magyar-történelem vagy földrajz-geológia. Én előzetesen próbálkoztam a Képzőművészeti Főiskolával, de az nem sikerült, ezért inkább a természettudományok vonzottak. Végül is a földrajz-geológia mellett döntöttem, és ott is a geológia érdekelt. Felvettek Debrecenbe. Nagyon megörültem annak, hogy felvettek. Egy kicsit úgy éreztem, hogy kiszakadtam. Akkor is azt éreztem, hogy én nem szeretnék itt maradni. Tovább szeretnék tanulni. Ez egy határozott elképzelés volt bennem. A felvételt megelőző időszakban kellett kitölteni a papírokat, hogy hova menjünk. Ez 1953-ban volt. Egy érdekes dolog történt: behívatnak, hogy az én apám malomtulajdonos?

Nem tulajdonos, hanem molnár.

Mi az, hogy molnár?

⁹ A már nem önálló, állandó vagy időszakos foglalkoztatottak voltak, ahogy a lakosság nevezte őket, „bedolgozók”.

¹⁰ A mezőgazdasági szövetkezetek (mgtsz) tagjai által végzett kisértéstermelés.

Máig sem tudok rájönni, hogy nem tudták, hogy az egy iparos foglalkozás? Olyan, mint a cipész. Mondtam, hogy vezet egy műszakot, van három műszak a malomban, ő műszakvezető, főmolnár. Csak utána jöttem rá, hogy mi volt a probléma. 1949-ben, amikor az államosítás jött, akkor a malomtulajdonost, mint említettem, letartóztatták. Az apámat bízta meg a malomtulajdonos, hogy amíg vissza nem jön, nem rendeződnek a dolgok, addig ő vigye a malmot, de már nem jött vissza. Itt volt a félreértés. Főmolnár volt, és úgy tűnt, mintha ő lett volna a malomtulajdonos.

Amikor Téged behívtak tisztázni édesapád múltját, azt hogyan élted meg? Volt benned félelem?

Nem volt bennem félelem. Nem értettem, hogy nem tudják, hogy mi a molnár foglalkozása. Végül megkönnyebbültek, máig látom az arcokat, voltak vagy hárman, beírták, hogy malmi-munkás. Ettől kezdve én már az egyetemre úgy mentem, mint munkásszármazású gyerek. Ahogy visszagondolok, ezt csak sejtem, az adott bizottságnak papíron minősíteni kellett, hogy ki kicsoda. A gimnázium is igyekezett munkás- és paraszt származásúakat továbbküldeni, nem „egyéb” származásúakat, mert akkor kevesebb lett volna a felvettek száma.

EGYETEMI ÉVEK

Felvételizni kellett Debrecenben. Több tagból álló bizottság volt. Addigra én is felszabadultabb voltam. Úgy éreztem különösen jól sikerült. Matematikából-fizikából volt a felvételi. Földrajzból alig kérdeztek. Mindenhogy rá akartak szedni arra, hogy matematikára menjek. Hogy miért, nem tudom. A fizikát kifejezetten szerettem. De én kitartottam amellett, hogy nem, akkor inkább nem tanulok tovább. Nekem az nem megy. Így felvettek földrajz-geológiára, 16 embert, 8 fiút, 8 lányt. Elkezdtek a tanulmányainkat. Az első év még nagyon nehezen ment, amíg beilleszkedtem egyáltalán ebbe az új tanulási mechanizmusba. Akkor még jegyzetek nem voltak. Alig volt valami. Meg kellett tanulni az előadásokon jegyzetelni.

Ezt egyetemi előadáson írtad?

Igen. Ezt tudtam vinni mindenhova. A történelemnél már nem elsős voltam, hanem harmadikos, amikor ezek készültek. Két évet végeztünk el a földrajz-geológia szakon. Második év után elvették a geológiát, azt mondták, hogy geológusra nincs szükség. Vagy csak földrajzusként végzünk, vagy felvesszük a történelmet is. Néhányan felvettük a történelmet. Ezért 1957-ből van a diplomám földrajzból, és 1959-ből van a diplomám történelemből. Megengedték, hogy levelezőként végezzük el az utolsó két évet, amikor már tanítottunk.

Nagyszerű tanárokat kaptam az egyetemen, kiváló képességű emberek voltak. Geológiából rettegtünk ugyan Földvári Aladártól¹¹, de nagyszerű ember volt. A Miskolci Nehézipari Egyetemen volt, onnan járt át Debrecenbe. Rendkívül szerettem a kristálytant. A kedvencem volt. Úgy éreztem, hogy a geológiával fogok kezdeni valamit. Földrajzos tanáraink közül különösen nagyszerű volt Kéz Andor¹² természetföldrajzos Pestről. Kirúgták az ELTE-ről. A másik tanár, Kádár László,¹³ akit a II. világháború után Debrecenbe helyeztek. Annak idején Telekinek volt a tanársegédje. Almásy Lászlóval¹⁴ volt Afrikában, a líbiai sivatagi utakat

¹¹ Földvári Aladár (1906-1973) 1949-től a KLTE ásvány- és kőzettani tanszék vezetője, később a Miskolci Nehézipari Egyetem tanára, 1951-ben Kossuth-díjat kapott.

¹² Kéz Andor (1891-1968) 1953-tól egyetemi tanár a KLTE-n, de előadásokat 1949-től tartott.

¹³ Kádár László (1908-1989) 1938-tól Teleki Pál mellett dolgozott. 1939-40 között Győrffy István halála után a Táj- és Népkutató Intézetet vezette, 1942-től az újvidéki Keleti Kereskedelmi Főiskola, majd 1947-től a KLTE egyetemi tanára.

¹⁴ Almásy László Ede (1895-1951) nemzetközi jelentőségű Szahara-kutató. Személyéről mintázták *Az angol beteg* című film főszereplőjét.

térképezte. Az idős generáció nagyon nagy hatással volt ránk. Távolságtartóak voltak ugyan, de nagyon segítőkészek. Remek terepgyakorlataink voltak. Ugyancsak Budapestről járt le hozzánk Irmédi Molnár László¹⁵ kartográfus, akivel a terepgyakorlatot Sárospatakon csináltuk.

Sárospatakon már az első év után volt a terepgyakorlat. Két hétig bent voltunk a valamikori Angolkisasszonyok kollégiumában, nem tudom milyen gimnázium volt ott akkor. Minden reggel mentünk ki terepre. Kőzetismeret, morfológia, erózió, gyűjteni kellett a kőzeteket és, meghatározni. Mindenki kapott térképet, hogyan kell tematikus térképeket csinálni terepen, következtetéseket levonni, mi történt a valóságban. Nagyon érdekes esetek voltak, például, amikor Sárospatakon a Ciróka-hegyre mentünk fel és sorra találtuk a kavicsokat, akkor Kádár Laci bácsi rögtön arra a következtetésre jutott, hogy a Bodrog valamikor ebben a magasságban folyt. Ez a Tiszának vagy a Bodrognak a 4-5-ös terasza lehetett. Ezek klasszikus terasz kavicsok. Megyünk tovább, fejti ki Kádár az elméletét. Megszóal Kéz professzor: ez marhaság Laci. Háromszögelési pontot csináltak fenn a hegytetőn, a kocsik vitték fel a kavicsot és elszórták. Mindenki nevetett, Kádár László is.

Elméleti és metodikai szempontból érdekes, tanulságos dolog volt a két professzor szemlélete. Kéz Andor mindig az empiriával kezdett. Nagyon részletes kutatásokat kellett csinálni nála ahhoz, hogy az ember helyes következtetésekre jusson és értékeljen. Kádár László hajlamos volt arra, hogy nagy elméleti konstrukciókban gondolkozzon és utána kísérletekkel igazolja azt. Ez a tudományos kutatás, gondolkodás két útja.

Az akkori fiatalabb generáció, akik az elmúlt években már meghaltak: Borsy Zoltán¹⁶, Pinczés Zoltán¹⁷ – akik akkor adjunktusok voltak, szintén nagyon jó felkészültségű emberek voltak, sokat tanultunk tőlük. Ők már az embert végig kísérték a pályán, szakmabéliek lettünk, bizottságokban ültünk együtt a '80-as, '90-es években.

A történészek közül Szabó István¹⁸ tette rám a legnagyobb hatást. Ő az Országos Levéltár igazgatója volt a második világháborút megelőzően, de onnan kirúgták, Debrecenbe került.

A középkori magyar faluról kiadott kötete fantasztikus, a '60-as évek közepén adták ki¹⁹. Nagy egyéniség volt az Erdélyből jött Kádár Zoltán művészettörténész, akit ugyancsak nem tűrtek meg Pesten, és 1953-tól lett a KLTE egyetemi tanára. Közép-Európáról, Kelet-Európáról Niederhauser Emiltől²⁰ tanultunk. Remek előadásai voltak. Megint egy nagyszerű ember volt, Für Lajos,²¹ aki az európai történelemmel foglalkozott, főleg a francia forradalom érdekelte. Ő rá akart beszélni, hogy legyek történész. Nekem a kedvenc figurám a francia forradalomban Mirabeau volt, róla írtam egy dolgozatot, ami jól sikerült. Mirabeau a kompromisszum-keresés figurája. Nem jakobinus, hanem a reformok mellett kiálló, békés eszközökkel történő társadalmi struktúraváltás híve volt.

¹⁵ Irmédi-Molnár László (1895-1971) ezredes, kartográfus-történész. 1923-27 között a Magyar Földrajzi Intézet tervezője. 1931-től a Honvéd Térképészeti Intézet térképésze. 1946-ban a Szent István Akadémia tagja. 1953-tól az ELTE Térképészeti Intézetének tanára.

¹⁶ Borsy Zoltán a KLTE akkor még adjunktusa, majd tanszékvezető egyetemi tanára.

¹⁷ Pinczés Zoltán (1926-2011) a KLTE adjunktusa, majd egyetemi tanára.

¹⁸ Szabó István (1898–1969) 1941-49 között az MTA tagja, de tagságától megfosztották és csak 1989-ben rehabilitálták. Posztumusz Széchenyi-díjat kapott (1990). 1953-tól a KLTE egyetemi tanára.

¹⁹ A falurendszer kialakulása Magyarországon (1966), A középkori magyar falu (1969).

²⁰ Niederhauser Emil (1923-2010) 1949-től az MTA Történettudományi Intézetének munkatársa, majd igazgatóhelyettese 1951-83 között tanított a KLTE-n, 1993-tól az MTA tagja.

²¹ Für Lajos akkor a KLTE Történettudományi Intézetében tanársegéd volt.

Az egyetemi évek alatt két nyáron el kellett menni egy-egy hónapra katonának is. Amikor az ember letöltötte az egyetemi éveit, akkor még három hónap katonáskodás volt. 1954 és 55 nyarán voltam katona, de '56 nyarán már nem hívtak be. Akkor voltam Erdélyben a Iași Egyetem²² meghívására egy hat fős csoporttal, Borsi Zoltán vezetésével. Sandru professzorhoz²³ mentünk el Iași-ba, akinek jó kapcsolata volt Kádár Lászlóval. Ott volt egyhónapos terepgyakorlatunk. Az egész Keleti-Kárpátokat bejártuk, mert Piatra Neamț-ban volt a központunk. Onnan jártuk be Moldvát, a Keleti-Kárpátokat, és Székelyföldet. Én a Székelyföldről készítettem a szakdolgozatomat, Kéz Andornál.

Ez volt '56 nyara, ami még békésen, felszabadultan telt el. '56 nyara volt az, amikor a Kossuth Lajos Tudományegyetem küldöttsége vonattal ment el a kolozsvári Bolyai János Egyetemre.²⁴ Az egy fantasztikus élmény volt. Vörös szőnyeg kihúzza a pályaudvar előtt, amikor megérkeztünk. A Bolyai Egyetem akkor még megvolt. Ez egy kulturális cserekapcsolat volt. A színházban adott műsort az egyetem énekkara. Gulyás György²⁵ volt az énekkarunk vezetője. Engem is kivittek ezzel a delegációval. Az egyetemen Bajnok László barátommal ugyanis egy kis színjátszó körünk volt. Vele mindig kabaré darabokat adtunk elő. Tabi Lászlónak volt egy kötete, a *Ketten beszélnek*. Azt a sorozatot mi kulturális műsorokon előadtuk. Ezért az egyetem kulturális delegációja elvitt.

A színészi véna honnan jött?

Ha tanár akar lenni az ember, az egy kicsit szereplés is. Nem tudom, hogyan szedtek rá. Mindig nagyon szerettem a kabarét. Nagyon szerettem és szeretem a humort, anélkül nem tudok létezni. A fonák dolgokra mindig ráéreztem.

Közbevetőleg kénytelen vagyok e kérdéshez hozzáfűzni, amit a jegyzeteimben találtam. (Jegyzetek az asztalon, mindvégig a beszélgetés alatt.) A filozófia előadásokon készült jegyzeteimből valók: „*A szocialista tervgazdaság megkíméli a társadalmat a nagyarányú pazarlástól. Széljegyzetként hozzáírtam: A dolgozóit még inkább*”. Ilyen széljegyzeteim voltak. Vagy: „*nálunk nincs tőkefelhalmozás, mert hónapokon át nincs mit mihez tenni.*” Vagy: „*a konkurencia rákényszeríti a kapitalistát, hogy fejlessze a technikát, de minket nem kényszeríthet senki.*”

A „színészkedéshez” sem volt tehetségem. Óriásit buktam egy alkalommal. Till Attila – a debreceni színház színésze – volt a csoportunk rendezője, betanítója. Volt egy Nagy Lajos darab, ami a Kommünről szólt, *Új vendég érkezett* címmel. Az egyetem színjátszó csoportja adta elő november 7-e alkalmával az Arany Bika színháztermében. Én voltam ebben a színműben Weisz, a kiskereskedő. Ez egy komoly darab. Amikor én megjelentem, általános röhögés volt az egész színházteremben. Ezzel az én „színészkedő” pályafutásom befejeződött.

Ez 1955 telén lehetett. Aztán jött '56. Normálisan megkezdődött az egyetem. Hallgattuk az előadást, október 23-án is bent ültünk, amikor 11 órakor csöngettek. Nem tudtuk elképzelni, hogy mi történt. Vége az órának, mindenki menjen le a díszterembe. Lementünk. Felállt a pulpitusra az egyetem párttitkára, aki utána is az maradt és azt mondta: forradalom tört ki az Pesten. Nekünk is van programunk, felolvasta a 12 pontot. Máig megvan nekem is. Lelkesedés. Most pedig menjünk ki az

²² Románia, Moldva központi városa.

²³ A. Sandru a Iași és a Bukaresti Egyetem nemzetközileg elismert földrajzprofesszora volt, Kádár László szakmai partnere, többször járt Debrecenben is

²⁴ Vitatott, hogy Bolyai Farkasról vagy Jánosról, esetleg mindkettőjükéről nevezték-e el az egyetemet. Hivatalosan nem szűnt meg, „csak” beolvasztották a Babeş-Bolyai Egyetembe.

²⁵ Gulyás György (1916-1993) 1954-től volt a debreceni zeneiskola tanára, majd a Kodály Kórus karnagya.

egyetem elé, és elvonulunk a pártház elé. Kiment a jónép az egyetem elé, összegyűltünk, nagyon szép idő volt, 23 fok. Kimentünk, felsorakoztunk, szépen bementünk a városba, végig a Péterfia utcán, a pártház elé, ami a Nagytemplom mellett volt. Erkélye is volt. Egy szűk kis tér volt ez. Közben már gyanús alakok kiabálva, hozzánk csapódva a mellékutcából, jöttek velünk. Az a fiatalos nyugodt hangulat, ami volt, kezdett megváltozni. Többünk számára gyanússá kezdett válni, hogy ezek miért csapódnak oda. Amikor a pártház elé álltunk, kijött az erkélyre nem tudom kicsoda és felkérte Görbe Jánost, hogy szavalja el a *Talpra magyart*. Görbe János akkor Debrecen színésze volt. Elszavalta. Nagy éljenzés, stb. Amit soha nem felejték el, hogy a háta mögött ott állt egy-két nő. Valami iszonyatos utálattal néztek ránk. Azokat a szemeket és arckifejezést máig nem felejtettem el, hogy milyen gyűlölettel néztek a társaságra. Én nem tudtam akkor hirtelenjében hova rakni ezt az arcot, hiszen ők olvasták fel a pontokat. Onnan indult a kezdeményezés, akkor most mi van itt? Majd az lett, hogy vonuljunk át a Golyóscsapágy gyárba és felszólítjuk a munkásokat, hogy sztrájk, csatlakozzanak. Mi akkor már éhesek voltunk, hazaindultunk a menzára, megebédeltünk és bementünk a Benczúr utcai kollégiumba. Gondoltuk, majd estére bejövünk a városba. Indultunk volna be a városba, este lehetett olyan 9 óra körül, sötét volt már, a villamos nem járt. A Pálma cukrászda körül jártunk, amikor lövöldözést hallottunk. Azóta tudom, hogy Debrecenben volt az első lövés és Debrecenben volt az első halott is. Mi már nem mentünk be. Hazamentünk a szállóba. A Benczúr utcában laktunk, ott volt a kollégiumunk. Azt úgy hívták a hallgatók, hogy Kocsedó, ami állítólag, koreai katonai, rosszhírű tábor volt.²⁶ Az igaz, hogy 16-an voltunk egy szobában. Amikor már felsőbb évesek voltunk, bekerültünk négy ágyas szobákba.

Másnap, 24-én bementünk az egyetemre. Semmi különösebb nem volt. Elkezdtük tenni a dolgainkat, mintha mi sem történt volna. Este nagygyűlés a kollégiumban. Kijött nyugtatni a társaságot Komócsin Zoltán.²⁷ Nem emlékszem már a beszédre, csak ott már nagy vitatkozás volt a hallgatók és Komócsin Zoltán között, aki aztán elment. Nem tudom mikor, de olyan 25-26. körül hazaküldték a hallgatókat. Én is hazamentem Jászladányra. November 4-én édesapám felzörgetett 4 órakor, hogy gyere, hallgasd a Nagy Imre-beszédet, az otthon ért. Érdekes módon nem tudom igazán azt, hogy mikor mehettünk vissza az egyetemre. Bennem olyan van, mintha december elejével visszamehettünk volna az egyetemre.

Mikor Szolnokig elvitt a vonat, ültem a váróteremben. A hangosbemondó azt mondta, hogy a Budapest felől érkező vonat 300 perccel késik. Első pillanatban ültem nyugodtan tovább. Aztán kezdtem el gondolkodni, hogy 5 x 6 az 30. Ez öt óra.

Október 23-a előtt diákként nem éreztetek semmit?

Semmit, semmiféle szervezkedésre nem emlékszem, sem a kollégiumban semmilyen sustorgásra, hogy valaki valamit előkészítene. Semmit. Őszintén szólva villámcsapásként ért bennünket.

Mondod, hogy oroszról úgy vizsgáztál, hogy bemagoltad. Színjátzó körben voltál. Ez pont az 50-es évek, a Rákosi diktatúra időszaka. Oroszt tanulni neked mit jelentett?

Muszáj volt, nem szerettük az orosz.

²⁶ Kocsedo (Koje do, mai latin betűs átíratban: Geojedo) hadifogolytábor volt a koreai háború (1950-1953) idején, így került át neve a magyar katonai szlengbe, illetve – az interjú tanúsága szerint – a diákszlengbe is.

²⁷ Komócsin Zoltán (1923-1974) kommunista politikus, 1956-57-ben a Hajdú-Bihar megyei Pártbizottság első titkára volt.

Mit értettél abból, hogy diktatúra van. Mit értettél Debrecenben egyetemistaként, hogy most itt felfordult a falu világa, az első tsz-ek jöttek, te meg már Debrecenben vagy? Mégis mi jutott el hozzád? Mit éltél meg a politikából?

A gimnazista időszak, amikor még a klasszikus Rákosi-féle rendszer volt, az '53-as. Az a félelem, abban az értelemben, hogy hol ezt, hol azt vitték el a faluból a kulákok közül és nem értettük, hogy miért. Engem még mint gyereket is becitáltak, hogy mi történt Kalaposéknál. Félelem. De közben falusi viszonylatban, a családon belül vagy a környezetemben igazán nem politizáltunk. Éltük a magunk életét, ahogy tudtuk. Csereberéltük az ennivalót. Olyan, „ez van” életérzés volt bennünk. A második világháborút követő kitelepítéshez viszonyítva ez már hidegen hagyta az embereket. Velünk minden megtörténhet, túl kell élni. Emlékszem nagyapám szavaira, amikor 1944 őszén felszólították a falu lakosságát, hogy menjünk nyugatra, összeült a család, hogy mi legyen. Nagyapám azt mondta, itt van a földünk és jön a tavasz, meg kell művelni, azok is enni akarnak, akik idejönnek. Ezzel a kérdés el volt döntve.

S utána, egyetemistaként?

Mikor már egyetemre kerültem, akkor már '54 kezdődött, a Nagy Imre-korszak. Akkor mi már egy kicsit szabadabbak lettünk. Volt egy kötelező szeminárium, ez a marxista filozófia. Meghallgattuk, kész. Debrecenben a Campus egy eléggé zárt világ volt. Mi akkor tudtuk, hogy mi van a valóságban, ha hazamentünk nyáron. Ez az igazság. Ott mi kaptunk ösztöndíjat. Az én ösztöndíjam egy év után 135 Ft volt. Abból simán kifizettem a kollégiumot, a menzát és még ezt-azt, könyvet, ruhafélét is tudtam belőle vásárolni. Annak ellenére, hogy nem voltam kitűnő tanuló, hol jó, hol jeles. Melyik félév hogyan sikerült. Mentünk állandóan moziba. Fantasztikusan élveztem a színházat, színházba járó voltam. Végig olyan társaság jött össze. Főleg lányokkal. A lányok voltak a kultúrában az elkötelezettebbek. A fiúk hétvégén mentek kocsmázni. Én sosem mentem. Valahogy az nekem nem fért bele. Vagy elmentem táncolni a Vasutas Klubba szombatoként, vagy rengeteg filmet néztünk meg. Irdatlan mennyiségű filmet láttam fiatalkoromban. Középkorúként, egyetemistaként is. Volt, amit többször. A *Trubadúrt* tizenegyszer néztem meg. Akkor voltak az operafilmeik, történelmi filmeknek egy egész sorozata. Ragyogó színészek jelentek meg Debrecenben. Mikor még az egyetemen voltam, '56 után, színészek, akiket kirugdaltak Budapestről, azok ott landoltak Debrecenben. Vagy valamilyen oknál fogva a Rákosi időszakban mellőzték őket: Szörényi Éva, Örkényi Éva, Simor Erzs, Soós Imre, Mensáros László, Márkus László, Térei Árpád, Till Attila stb. Ezekkel a színészekkel végig láttam a legjobb darabokat és operaelőadásokat, olyan Mozart énekessel, mint Bartha Alfonz. A három lánynak, akik a társaságunkban voltak, én voltam mindig a kísérője. 1957-ben már az első félévben hangversenyek is jobban voltak. Fischer Anni²⁸ est, vagy a francia Lucien Boaie,²⁹ a szonézenekes Debrecenben. Én éltem a kultúrának, a tudománynak. Hogy hol mi van, be kell vallani, nem tudtam, még újságot sem olvastam. Nem hallgattam a híreket sem. Az egész nem tudott magával ragadni. '56 igen, abból a szempontból, hogy akkor ráéreztem arra, hogy mit jelenthetne szabadnak lenni. Engem november 4-ével egy iszonyatos csalódás és trauma ért. Annak ellenére, hogy nem ért igazán meglepetésként. Mert amikor minket az egyetemről hazaküldtek, akkor apám és egy-két szomszéd mindig hallgatták Londont, a Szabad Európa Rádiót. Amikor az Amerika Hangja bemondta, pontosabban az amerikai elnök, Eisenhower, hogy ami Magyarországon történik, az szovjet belügy, akkor mi, ottani emberek azt mondtuk, hogy itt nincs értelme bármiről beszélni. Hiszen ami Európában kialakult, azt miattunk nem fogják felforgatni. Itt mi huszadrangúak

²⁸ Fischer Anni (1914-1995) zongoraművésznő, számos nagy karmesterrel hangversenyezett és ritkán volt itthon.

²⁹ Lucien Boaie francia szonézenekesnő, aki a forradalom után elsőként adott hangversenyt Magyarországon.

vagyunk ebben a dologban.³⁰ E tekintetben apám nagyon korrektül távol tartotta magát a helyi dolgoktól is. Azt mondta: én négy és fél évet lehúztam, tudom, hogy kik ezek. Tudom, hogy mi a szovjet rendszer. Ebből (*a forradalomból*) nem lehet semmi. Ezek átgázolnak mindenen. Úgy is lett. Tehát nem ért bennünket meglepetésként november 4. Az, ami meglepetés volt igazából, az a brutalitás, ahogyan még három év múlva is képesek voltak embereket kivégezni. Ez a teljesen értelmetlen bosszúállás, ez már nagyon sokakat a baráti társaságban is teljesen szembefordított a rendszerrel. De ott, amikor indult az egész, még 23-án legtöbben csak arról beszéltek, hogy meg kell reformálni a szocializmust.

Mibennünk a forradalom fogalma megmaradt – hiába nyomták nekünk a szöveget, hogy ellenforradalom. Nem. Tényleg sok mindent írt az ember, de egyetlen egyszer le nem írtam azt, hogy *ellenforradalom* és egyetlen egyszer le nem írtam, hogy *felszabadulás után*. Nem tudnám megmondani, hogy miért, mert nem politizáltam. De volt bennem egy olyan lelki ellenállás és ellenkezés azzal kapcsolatban, hogy nem az a valóság, mint amit az ember ott megtapasztal.

Für Lajost és a többiekét, akik szervező szerepet vállaltak a forradalomban, milyen megtorlás érte őket?

Azt hallottam, nem beszéltem velük, de ez az újságban benne volt akkor, talán néhány tucat embert összeszedtek és elvitték Kárpátaljára. Ott tartották őket egy ideig. Ez ellen volt nemzetközi tiltakozás is. A fiúknak volt tárgyalása Debrecenben és csak kijelölt embereknek volt szabad elmenni ezekre a tárgyalásokra. Jó döntés volt az is, hogy 23-a után a hallgatókat hazaküldték. Ezért az egyetem nem keveredett bele, különösen november 4-én vagy az azt követő harcokba. November 4-én, amikor az oroszok bejöttek, ezt csak a barátom mesélte, akkor ész nélkül elkezdték lőni a laktanyákat. Mindenki aludt, a katonák is, semmi ellenállás nem volt. Jó néhányan meghaltak. Amikor azután visszamentünk, s ezt nem tudom időhöz kötni, hogy mikor lehetett, egy este, 10 órakor riadó volt. Akkor már negyedévesek voltunk. Mindenki jöjjön ki a szobája elé. Megjelentek a fekete bőrkabátos, pufajkások. Kutatni kezdtek a szobákban, szekrényekben. Sorban, a könyveimet, hogy rakjam át. Akkor elfogott a félelem, mert én mind félreraktam az újságokat, plakátokat, mint „történész”, a dokumentumokat. Ahogy raktam kifelé a polcokat, mondtam, ezt már látta. Mondta, tehetem. Pedig abban voltak benne a papírok. Ez lezajlott 10 óra körül. Éjszaka 3 óra körül riadó. Megint ki a folyosóra, megint házkutatás. Akkor nem tartott tovább fél óránál. Elmentek. A másnap reggeli újságokban volt, hogy a Benczúr utcai kollégium padlásán fegyvereket, kézigránátokat találtak. Ők tették oda este 10 órakor. Én erre a módszerre azóta is ráismerek. Engem már nem lehet átverni, hogy hol robbantottak, mi is az a „magyarok nyila”. Ez generációs élmény.

Mi nyolcan voltunk fiúk a szakon, és hárman élünk a nyolcból. Kettő öngyilkos lett. A harmadik pedig '57-ben be volt rúgva, az utcán ordibált és egyszerűen lelőtte a rendőr. Március körül volt. Kijöttek a kocsmából, hangoskodtak. 10 óra elmúlt, talán még kijárási tilalom is volt.

Mi a kijárási tilalom alatt is tartottuk a házibulikat Debrecenben. Csak akkor voltunk megijedve, amikor a színház tovább tartott és villamos már nem volt. Akkor fától fáig mentünk haza. Ha jött autó, akkor beálltunk a fa mögé. Úgy jutottunk a kollégiumba. Néhány ilyen esténk volt, amikor elnéztük az időt és a házibuli tovább tartott, mint ahogy szabad volt mozogni. Ennek ellenére Debrecen egy viszonylag nyugodt város volt. '57 tavaszától hallgattunk. Bármilyen volt, a társaság hallgatott. Kijött

³⁰ Eisenhower amerikai elnök 1956. október 31-i beszédében kizárta az amerikai fegyveres beavatkozás lehetőségét Magyarországon. Az atomháború lehetőségére célozva hozzátéve, hogy egy ilyen beavatkozás következménye „ellentétes lenne... a kelet-európai népek jól felfogott érdekeivel [is]...”

Marosán³¹ is előadást tartani. Az auditórium maximumban támlás padok voltak. Nem volt teljesen tele a terem, ahova beteltek bennünket, hogy hallgassuk az előadását. Valamelyik elindította a székek lehajtható támláját. Mint a géppuska, úgy szólt. Ezzel egyébként is szórakoztunk, ha egy előadás nem tetszett. Lila lett az előadó feje. Talán meg is ijedt. Üvöltött, hogy ez provokáció, tajtékzott a figura. Ő nem tartozott a hallgatók „kedvencei” közé, se ő, se Komócsin.

Nem emlékszem, hogy az asztaltársaságban politizáltunk volna. Lehet, hogy véletlenszerű volt a csoportunk. Csináltuk a dolgunkat, mindenkinek az volt a meggyőződése, hogy semmiben nem részt venni. Negyedévesek vagyunk. Itt voltunk négy évig, a diplomát meg kell szerezni. Mi dolgozni akarunk és menni akarunk tanítani. Nekünk meg kell élni, a szüleink nem tudnak eltartani. Gyakorlatilag a hangulat mindegyikünkben ez volt. Nem emlékszem arra, hogy utána politikai megmozdulásokban, vagy bárhol részt vett volna a társaság.

Hogy látod, a debreceni egyetem hogy maradt ki a politikából?

Főleg a Földrajzi Intézet részéről tudom igazán megítélni. A vezető professzorok Budapestről vagy Erdélyből, vagy a második világháború után különböző intézményekből kerültek ki. Kádár László Újvidéken volt tanár, Kéz Andort Pestről rakták ki. Megint csak politikai okokból. A történészek közül Szabó István szintén politikai okokból került vissza az egyetemre. Földvári Aladárról nem sokat tudtunk, nem tudom pontosan az ő háttérét. De ezek az egyetemi tanárok igyekeztek a politikát távol tartani az egyetemtől. Pl. a 23-a utáni napon az intézet folyosóján álltunk. Jött Kádár László és kérdezte miért nem mennek haza? Mi maradtunk professzor úr, mi történészek is vagyunk és ez a történelem szele. „Jó fiam, de nem kell a huzatban állni!”

Mi nem politizáltunk a kollégiumban sem, pedig ott már lehetett volna, lehettek volna már különböző politikai esték. De nem voltak. Az 56-os említett időszakot kivéve nem voltak politikai esték, szemináriumok, fejtágítók. A debreceni egyetemen nem éreztem a politikának az ilyen fajta nyomulását, szervezkedését. Ezt nem érzékeltem, kívül esett a mi szakmánkon. Hogy volt-e a társadalomtudományi területeken, nem tudom. Mi TTK-sak voltunk, ott én nem nagyon tudok erről. Nem érzékeltem ezt. Az az érzésem, hogy többen voltak olyanok a professzorok közül, akik Budapestről kerültek ki. Ezek nem akarták azt, hogy esetleg ők maguk kellemetlen helyzetbe kerüljenek, az intézményt hozzák kellemetlen helyzetbe, mert esetleg politizálnak. Egyetlen egy eset volt, még '56 előtt, amikor Szabó István megnyilvánult órán. Léderer Emmának volt egy Bevezetés a történelembe c. jegyzete. Ő ezt olvasta, felolvasta. Szabó Istvánra ez nem volt jellemző, hogy ő felolvasson, főleg másnak a jegyzetét. Olvasta a jegyzetet. Nézte és odaért, hogy: „olyan szellemtörténészek, mint Hóman Bálint, Szekfű Gyula és Szabó István” – elvörösödött, kitépte azt a lapot, és odaszólt az első sorban ülő hallgatónak, vigye a szemétkosárba. Ez az egy eset megmaradt, amikor valaki így megnyilvánult. Ez sem politikai értelemben maradt meg bennünk, hanem úgy, hogy nem ért vele egyet, mert más a történelmi felfogása. Nem éreztük igazán, hogy ez valamiféle politikai tiltakozás lett volna, inkább azt, hogy nem értett vele egyet. Ilyen viták viszont tanárok között természetesen voltak, de nagyon korrekt, elméleti jellegű szakmai vitatkozások voltak a földrajzban is.

³¹ Marosán György (1908-1992) szociáldemokrata, majd kommunista politikus. A proletárdiktatúra erőszakos alkalmazásának ideológusaként többek közt arról vált híressé, hogy az 1956-os forradalom idején és azt követően mindenkinél vehemensebben követelte, hogy akár lövetéssel is tartsák fenn a kommunista diktatúrát.

A vallásosság ezekben az években?

Bennem mindvégig megmaradt a jászladányi családi elkötelezettség, a hitet soha semmi meg nem rendítette bennem. Mi a Rákosi-időszakban is, anyuval mentünk a templomba. Egyetemen nem jártunk templomba, csak nyáron otthon. A lányokkal néha elmentünk a Szent Anna templomba Debrecenben, vagy városnézés közben bementünk.

Az a templom messzebb volt az egyetemtől?

Messze, az bent volt a városban.

Nem figyelték?

Nem tudom, nem szóltak. A fiatal időszakom, még a tanári pályám első időszaka (1957-61) sem volt templomba járás – ahogy mifelénk mondják. Csak nyáron, meg akkor, amikor az ember nem veszélyeztette a családját, hiszen tanárok voltunk – mentünk a templomba. Az egyetem után, 1972-től, amikor autónk lett, folyamatosan jártunk templomba. A gyerekek az óbudai Újlaki templomban voltak első áldozók és bérházasok, de Szentendrén jártak hittanra iskola után, este.

Amikor befejeztem az egyetemet '57-ben, akkor lehetett volna ott maradni az egyetemen. Kádár László demonstrátora voltam. Ő szerette volna, hogyha ott maradok tanársegédnek. Őszintén szólva, nem volt hozzá kedvem. Kádár László egy rendkívül szellemes ember volt, nagyon nagy tudású, széles látókörű. De „táblatörlőnek”, ahogyan akkor mi hallgatók láttuk, nem akartam maradni. Úgy gondoltam, hogy a tanárnak önálló egzisztenciája van. Kimegyek a katedrara és az órán azt mondom, amit tudok. Tanárnak készültem és vágytam arra, hogy tanár legyek. Ezért megharagudott rám Kádár László. Egy pár évig a folyosón sem állt velem szóba. 1960-ban már visszamerészkedtem hozzá és mondtam, hogy mit szeretnék csinálni. Segített. Még sikerült őt az utolsó éveiben ide Szentendrére a Petőfi Körbe is meghívni. A Kárpát-medence regionalizmusáról tartott előadást. Megvolt vele a kapcsolat. Csak amikor én elkezdtem csinálni a gazdaságföldrajzot, főleg az agrár-földrajzot, akkor átterelt Enyedi Györgyhez³², aki már akkor ott tanított a debreceni tanszéken.

A tanári pályám kezdete volt nagyon izgalmas 1957 ősztől kezdve. Az egy klasszikus tanári pálya volt '57-61 között, négy év. Nagyon élveztem. Először rendes óraszámban tanítottam. Utána átmentem a kollégiumba nevelőtanárnak, de emellett óráim is voltak. Ez nagy szabadságot is adott egész napra. Az ember csinálhatott, amit akart. Ott is mindig szervezkedtem. A tanulóimmal nyaranta megcsináltuk az országos kék túrát, három év alatt, a Keszthelyi öböltől, a Nagy Milic-ig. Volt modern táncsoportom. Ez odáig ment, hogy a végén már megyei zsűri tag voltam, akik társasági táncot csináltak. Mindenben benne voltam, amit a tanulókkal lehetett csinálni. A kollégium pincéjét egyszer elöntötte a víz, amikor kiszáradt, szabaddá vált a pince, nem tudtak vele mit csinálni. Kialakítottam egy pinceklubot pulttal, ahol alkoholmentes üdítőitalok, kávé volt. Hozott anyagokból csináltuk a klubot, nádból fülkéket, régi bútorokat, népi tárgyokat, mindent a gyerekek hozták össze a faluból. Most a holmik között megtaláltam a Petőfi Népében egy híradást, ilyen címmel: „Ilyen gazdagok vagyunk”. Feltűnést keltettünk ezzel. Ott a gyerekeknek szabad volt dohányozni. Minden szombaton tánc volt, a lányok bejöhettek akkor a kollégiumba. Ez akkor egyrészt jól jött, másrészt pedig rá is fáztunk, mert bemondta a Szabad Európa Rádió, hogy mi mit csináltunk. Ez nem váltott ki különösebb tetszést.

³² Enyedi György (1930-2012) Széchenyi-díjas geográfus, közgazdász, egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja, 1999 és 2002 között alelnöke. A társadalomföldrajz neves kutatója.

Az egyik évfolyamtársam disszidált Belgiumba. A Genti Egyetemen tanult és ott lett tanár. Neki le kellett vizsgáznia geológiából. Levélben lemásoltam Vadász Elemér kötetét³³. Küldözgettem ki Zolinak, hogy le tudjon vizsgáznia. Tényleg sikerült is neki, levizsgázott. Delftben (Hollandia) volt a Nemzetközi Földrajzi Unió konferenciája, és Kádár Lászlót is meghívták előadást tartani. Az utolsó adagot ő vitte ki Zolinak. Így meglett a diplomája. Hosszú ideig még leveleztünk is.

Meghívtak 1960-ban a Genti Egyetem Földrajzi Intézetének nyári gyakorlatára a Galápagos³⁴ szigetekre. Nem engedtek ki, mondanom sem kell. Következő évre meghívtak Kongóba. Megint csak nem engedtek ki.

Hogy hívtak meg?

Gondolom ezt a kolléga intézte el. Találtam egy levelet (*felolvasás*): „A járási pártbizottság nevében hozzájárulunk ahhoz és javasoljuk, hogy Berényi István elvtárs a kiskőrösi gimnázium földrajz tanára Belgiumba, a genti geológiai és fizikai, földrajzi intézetbe a nyár folyamán tanulmányi útra elutazzhasson. – Járási titkár.” Ennek ellenére nem engedtek el. A minisztérium visszautasította. Ez 1960-ban volt. Akkor már én nagyon sok mindent elkezdtem csinálni Kiskőrösön. Akkoriban került oda járási párttitkárnak Simó Tibor. Nagyon értelmes ember. Ő nagyon támogatta a különböző tudományos munkákat. Én akkor vágódtam be, amikor megcsináltam Kiskőrös piaci vonzásterületét³⁵ – meg is jelent egyébként. Erre hivatkozva indokolták meg, hogy Kiskőrösön áruház kellene. Megkapták a nagy beruházást. Akkor épült meg a nagyáruház a Főtéren.

Attól kezdve, mint járási párttitkár, ha valami zűr volt, akkor ő kiállt mellettem, ha valami olyasmit csináltam, ami nem volt egészen megengedett. 1961-ben nősültem. A feleségem, Genáhl Julia, 1960-ban jött a gimnáziumba, magyar-német szakos tanár. Amikor Attila (*a fiam*) született, megkereszteltettük, akkor egyből feljelentettek bennünket. Behívott Simó Tibor, hogy-hogy a gyereket megkereszteltük:

- Miért ne kereszteltük volna, az egész család akarta. Gondolja, hogy ellenállunk majd? Meg kell keresztelni a gyereket.
- Jól van Berényi elvtárs, de a másodikat már ne.
- Hogy jönne az ki, hogy az egyik meg van, a másik nincs?

Nevetett és kész. Ő ez a típusú, nagyvonalú, lojális és értelmes ember volt. A másik, hogy ő volt részben kigondolója és végrehajtója annak, hogy ne termelőszövetkezetek legyenek ezeken a szőlőterületeken, hanem szakszövetkezetek és a szőlőbirtok maradjon meg magántulajdonban. Már akkor részese voltam az ottani eseményeknek, abban az értelemben, hogy tudtam róla, hogy mi folyik. Szerencsére nem kellett menni, agitálni a polgárokat, hogy lépjenek be a szakszövetkezetbe. Sok tanárt befogtak ebbe a munkába. Én mindig el tudtam háritani, hogy én tudományos dolgokkal foglalkozom, ilyesmibe nem szabad, hogy belemenjek.

Kiskőrösi szertelen tanárkodásom a nősülés után természetesen lecsendesedett, de a gyerekekkel vasárnaponként jöttünk Pestre a délelőtti operaelőadásokra. Minden őszi és tavaszi szezonban bérletünk volt. De a kollégiumban, ahol szobát kaptunk, egyre többet voltunk már otthon, akkor kezdődött el bennem megfogalmazódni, hogy tudományos dologgal kellene

³³ Vadász Elemér (1895-1970) *Magyarország földtana*. Budapest: Akadémiai. 1953. Kézikönyv.

³⁴ A Genti Egyetem Földrajzi Intézete. Galápagos-sziget, Dél-Amerika nyugati partja (Ecuador) közelében.

³⁵ Kiskőrös vonzásterülete. *Földrajzi Értesítő* XIV. évfolyam 1965/1. p. 113-129.

foglalkozni. 1960-tól a feleségem többször mondogatta, hogy miért nem csinálod, miért hagytad abba. 1960-ban aztán megkerestem Kádár Lászlót, hogy gazdaságföldrajzot tudnék csinálni. Most indulnak a szövetkezeti átalakítások a kiskőrösi járásban, illetve Bács megyében. Nem termelőszövetkezetek, hanem szakszövetkezetek lesznek. Ezért szívesen foglalkoznék agrárföldrajzzal. „Akkor menjen az Enyedihez” – mondta Kádár László. Enyedi György már akkor lent tanított Debrecenben. Jelentkeztem nála. Nagyon kedvesen fogadott. A levelezésünk kezdettől fogva mindmáig meg van. Ő bátorított, hogy csináljam meg, van fantázia az agrárföldrajzban. Enyedi György akkortól kezdve már bekapcsolódott a Nemzetközi Földrajzi Unió (IGU) agrárföldrajzi szakbizottságába. Ott az elnök egy lengyel professzor volt, Kostrowiczky.³⁶ Attól kezdve kezdtem el csinálni az agrárföldrajzot. 1961-ben megcsináltam az egyetemi doktorit. Utána elkezdtem a tematikus térképezést. Valójában arra gondoltam, hogy ezt a témát lehetne kandidátusivá vinni tovább. Akkor Enyedi azt javallta, hogyha a doktorim a szőlőtermesztés volt, akkor terjesszük ki ezt a témát regionális értelemben és legyen Délkelet-Európa szőlőtermelése³⁷. A kandidátusira, amire én jelentkeztem 1965-ben, felvettek Délkelet-Európa szőlőtermelése kutatási témára. A témavezető Enyedi György lett. Ő azután fantasztikus ügyesen tudta az én nemzetközi dolgaimat kézbe venni és irányítani. Kilátogatott hozzám Kiskőrösre Kostrowiczky is. Megnézte azt a kiskőrösi térképet, ami aztán angolul, németül, magyarul is megjelent, ami terepbejárásra épült. A XVIII. század végétől kezdve II. József korabeli katonai térkép felvételezések alapján a kultúrtáj és a társadalmi struktúraváltás összefüggéseit ábrázolta és értelmezte. Ez akkor nagyon újszerű volt. A német kollégáknak is és Kostrowiczky professzornak is tetszett. Attól kezdve én ebben az agrárföldrajzi társaságban tudtam jelen lenni. Kostrowiczky, illetve Enyedi szerveztek Kaštel Stari³⁸ környékén egy terepbejárást, ami ezeknek a tematikus térképeknek a módszertanát hivatott továbbadni, összehangolni. Engem is kivittek oda. Ez egy nagyon nagy ugrás volt a nemzetközi kapcsolatokban. Ezek a kollégák Jugoszláviából: Ilesić³⁹ Zágrábból, Klemenčič,⁴⁰ Ljubljánából, ők már akkor ennek a kultúrtáj elemzésnek a szociálgeográfiai aspektusát követték, aminek München volt a központja. Így kerültem én később a müncheniekhez közelebb. Akkor még az volt az elképzelésem, hogy mindezt meg lehet csinálni légifényképek alapján. Nem kell, hogy bejárjam az egész területet, ami nagyon munkaigényes, hanem légifényképekkel lehet a tájszerkezetet elemezni. 1968-69-től kezdve megalakult a Légifénykép-interpretáció Nemzeti Bizottsága Magyarországon. Mike Zsuzsa⁴¹ volt a vezetője. Én ebbe megint belekerültem, és csináltam a földhasználati struktúraelemzést légifényképek alapján.⁴² Megjelent tanulmányom, és Drezdában voltam egy nemzetközi konferencián. Ott megismertem Sigfried Schneidert,⁴³ aki azt mondta, hogy ha ösztöndíjat tudok szerezni, akkor ő szívesen látna ebben a témában Németországban. De ahhoz meg kellett lenni a kandidátusnak, mert csak minősítettek vesznek fel Humboldt ösztöndíjra. Időközben elkészült *Délkelet-európai, szocialista országok szőlőtermelése* címmel kandidátusi disszertációm. Megvédtem a kandidátusit és jelentkeztem Humboldt ösztöndíjra. Enyedi azt mondta, hogy támogat benne. Jobban örülne, ha a Ford Alapítványhoz mennék, de angol tudásom nem volt, csak német. Ezért a Humboldt ösztöndíjat pályáztam meg. Közben a feleségem második gyermekünket várta, ezért csak egy fél évre jelentkeztem. Megkaptam a Humboldt Alapítvány ösztöndíját, de egy évre. Ha egy évre kimegyek, akkor haza nem jöhetnek. De a feleségem kijöhetett hozzám. A feleségem is rábeszélte, hogy menjek ki egy évre. A

³⁶ J. Kostrowiczky a Lengyel Tudományos Akadémia Földrajzi Intézetének igazgatója.

³⁷ *Les types géographiques de la viticulture en Europe du Sud-Est.* – *Bulletin de la Société Lauguedocienne de Géographie.* 2. 1974. 107-129.

³⁸ Split környéki (akkor jugoszláviai, jelenleg horvátországi) táj illetve település, ahol a városi polgárok a velencei korszakban szőlőt telepítettek, ezek voltak a košklek.

³⁹ A Zágrábi Földrajzi Intézet igazgatója.

⁴⁰ I. Klemenčič a Ljubljánai Földrajzi Intézet igazgatója.

⁴¹ A Légifénykép-interpretáció Magyar Nemzeti Bizottságának elnöke volt.

⁴² A légifénykép interpretálás alkalmazási lehetőségei az agrárgazdasági kutatásban. *Földrajzi Értesítő* XVII. évfolyam 1968. 1. p. 133-143.

⁴³ S. Schneider a Bundesforschungsanstalt für Landeskunde igazgatója volt és a Nemzetközi Földrajzi Unió Légifénykép-interpretációs Bizottság elnöke.

lányom, Ági született október végén, én december elsejével mentem ki. Itt hagytam a feleségem két gyerekkel. Attila elkezdett iskolába járni, elsős volt. Meg kellett szervezni, hogy valaki vigye iskolába. Ágit én babának nem is ismerem. A feleségem kijött hozzám nyáron, kiengedték hozzám egy hónapra. Meglátogattuk a baráti társaságot. Meg a feleségem rokonsága – kitelepített svábok – kinn voltak, unokatestvérei. Azokat meglátogattuk. Az egy kis kikapcsolódás volt. Neki rettenetesen nehéz volt itthon. Nekem sokkal könnyebb helyzetem volt, bár elég bezárt világ volt. Mert az ember más országba nem utazhatott, csak Németországban. Még Nyugat-Berlinbe sem mehettem át, mert az a magyaroknak tiltott terület volt. Amikor a nagy Humboldt kiránduláson részt vettem, akkor engem Goslarban (Harz-hegység) hagytak, és a többiek bementek Nyugat-Berlinbe, aztán visszajöttek értem és úgy mentünk tovább Hamburgba. Ezzel az egy évvel – ebben Enyedinek igaza lett – megalapoztam a szakmát. Ő azt javasolta, hogy a német nyelvterület földrajzi kapcsolatait próbáljam szervezni, csinálni. Így is lett. Az osztrák, svájci, német-alföldi, németországi, de még a finn, és norvég kapcsolatok is segítettek, ezekről a területekről jöttek a szakmai információk, küldték a kollégák a publikációkat. Mintegy 30 emberrel állandó levelezésben voltam, konferenciákon találkoztunk. A németországi tartózkodásom az ottani minisztérium egy területfejlesztési és rendezési intézetében volt, és ahhoz kapcsolódott a földrajzi intézet is. Egy kicsit olyan, mint a VÁTI.⁴⁴ Találkoztam is kint VÁTI-sokkal, akik jöttek oda ki. A földrajzosok alkalmazott földrajzi kutatásokat csináltak a területi tervezés számára. Ami jó volt, hogy átmehettem Saarbrückenbe, ott egy hónapot töltöttem Schmithüsen-nél.⁴⁵ Ő volt az ún. kultúrtáj kutatás egyik fő képviselője Európában. Térképeztem Saarbrückent és környékét. Az ipari vonzásterületekhez tartozó térségek átalakulási folyamatait kellett megcsinálnom. Nagyon érdekes volt. Azután átkértem magam Gabriele Schwarzhoz,⁴⁶ Ő Freiburgban volt. Az európai településföldrajz „nagyasszonya”. Mielőtt én kiutaztam, ő itt volt egyetemi hallgatókkal, akiket én egy hétig végigkísértem az országban. Nagyon jól összeismertedtünk. Nagyon szerette a vörös bort. Ez összehozott bennünket. Ő már akkor közel járhatott a hatvanhoz. Königsbergben volt professzor a két világháború között. A második világháború után elzavarták onnan és átment a nyugat-berlini egyetemre. Ott nem érezte jól magát és Freiburgba ment. Irányításával térképeztem a Schwarzwald tanyáit. Fantasztikus élmény volt végigjárni ezeket a Hofokat,⁴⁷ ahol esetenként a 13.-14. századtól jelen vannak a néhai családok leszármazottai. A német kollégák óvtak ettől a vállalkozástól, hogy úgysem értem egy szavukat sem, mert azok „nem németek”. A tv-ben, ha ezek az emberek megszólaltak, akkor a német szöveget irodalmi nyelven írták alá. Valóban nem sokat értettem abból, amit mondtak, de nem jött be az, hogy úgysem mondanak semmit, meg nem engednek be a házukba. Amikor megtudták, hogy honnan vagyok, mit csinálok, a pincétől a padlásig mindent megmutattak, hogy néz ki egy ilyen Hof. Találtam olyan Hof-ot, ahol mészkió táblába vésvé a családok neveit 1260-tól kezdve vezetik. Ezeknek külön kápolnáik is voltak, mert téli időszakban nem tudtak bemenni St. Peterbe, ahol a templom van. A Habsburg birodalomnak egy része volt ez a terület, ma is katolikus vidék. Akkor már megjelent a falusi turizmus. A Hofok tulajdonosai a kápolnából hétvégi házat csináltak és a freiburgiak kijártak hétvégére. A struktúraváltás számomra elképesztő változatát ismertem meg ott. Gabriele Schwarz szemináriumai szenzációk voltak, ma is úgy csinálom.

Amikor hazajöttem, megtanulva a légifénykép-interpretációt, akkor arra gondoltam most az intézetben is csinálunk egy ilyen csoportot, részleget. De mire hazaértem, teljes egészében megváltozott a politikai hangulat. Kimentem '71-ben, hazajöttem '72-ben. Mike Zsuzsát elküldték, feloszlatták az interpretációval foglalkozó bizottságot. Mike Zsuzsát egy csillagászati obszervatóriumba helyezték át (Penc – Nógrád megyében). Ez a társaság feloszlott. Az igazgató, Pécsi Márton kérdezte, hogy mit

⁴⁴ Városépítési Tudományos és Tervező Intézet

⁴⁵ Schmithüsen J. a Saarbrücheni Egyetem Földrajzi Intézetének igazgatója

⁴⁶ Schwarz G. a Freiburgi Egyetem Földrajzi Intézetének igazgatója

⁴⁷ Udvarház, ami fogalmaink szerint tanya.

csináljunk. Mentem a katonákhoz, megkaptam a katonakönyvem is. Kérdezték, hogy mit csináltam Németországban. Légifénykép-interpretációt, az micsoda? Ekkor azt mondták, hogyha csinálni akarom a légifénykép-interpretációt, akkor menjek el a hadtörténetibe, illetve a katonai térképészeti intézetbe. De nem hagytam ott a földrajzi intézetet.

Nem akartak téged valamire felhasználni? A tudásodat?

Lehetséges, de én maradtam a tudománynál. Lehet, hogy jó lett volna, ha én vállalkozom arra, hogy a katonákhoz elmegyek.

Nem erősködtek?

Nem. Persze, felajánlották, hogy miért nem folytatom ott. Volna rá lehetőség, hogy én ezt ott csináljam, mert különben kárba vész az ismeretem. Nem vész kárba, majd eljön az idő, amikor csinálhatom. Most már itt van, csinálhatnám. Akkor nem lehetett az intézetben. Rántottam egyet a vállamon, mást csinálok. Akkor már a tarsolyomban volt a szociálgeográfia. Kik miért hagyták el a földterületet, hogyan következett be a tulajdonok elhagyása, kinek hol van tulajdona még a határban, miért van parlagon, innen van a parlagföldekkel való kutatásom, ami megjelent németül is. Azt mutattam ki, hogy nálunk a parlagterület nem ún. szociális parlag, nem a társadalmi struktúraváltás következtében van parlag a határban, hanem azért, mert a tsz-esítés révén gyakorlatilag az emberek rájöttek, hogy ugyan bekövetkezett egy társadalmi struktúraváltás is, de a tsz-ek számára nem gazdaságos minden földet megművelni.⁴⁸ A tulajdonos nem saját döntése alapján szabadult meg a tulajdonától, mint Saarbrücken környékén, hanem a téveszervezés miatt. Inkább egy gazdasági parlagnak volna tekinthető, nem pedig társadalmi parlagnak, mint ahogy Harthe leírta. Ahogyan elkezdtem a szociálgeográfiával kacérkodni, azt mondták és a kolléganő Lettrich Edit is, hogy Münchenben Rupperttel⁴⁹ vegyem fel a kapcsolatot. Ő volt akkor a háború utáni német szociálgeográfia ismert képviselője, az ún. müncheni iskola alapítója.

Kik mondták ezt?

A német kollégák is Bonnban, hogy menjek Münchenbe, közelebb is van, nem kell olyan távolságra járni. Menjek Rupperthez. Enyedi Györggyel megbeszéltem, Ő volt az igazgatóhelyettes, hogy én hogyan váltanék. Mit szól hozzá, hogy felvegyük-e a kapcsolatot, és hogyan csináljuk? Azt mondta, nagyon jó, nagyon okos. Csináljuk meg. Attól kezdve elkezdtünk szervezni egy bajor-magyar földrajzi szemináriumot.⁵⁰ Ezek a 80-as évek végéig mentek, és én szerveztem. Azt jelentette, hogy kétévenként mi voltunk ott, két év után ők jöttek ide mihozzánk. Közös projektjeink nagyon nem voltak, de hasonló témájú, tematikájú anyagaink voltak. München közelében, Tutzingenben volt a szeminárium.

Attól kezdve több alkalommal kint voltam 3-3 hónapos ösztöndíjjal Ruppertnél. Nagyon jól összejöttem azzal a társasággal. Mindmáig levelezek a kollégákkal, akik ott voltak. Egy nagyon bensőséges munkakapcsolat alakult ki a müncheniekkel. Amikor nálunk volt a bajor-magyar, akkor igyekeztem becsíptetni az NDK-sokat, lipcseieket, egyet-egyet meghívtam. A veszprémi akadémiai intézetben csináltunk egy ilyen „közös” szemináriumot. Akkor meghívtuk a pozsonyiakat is. Egy kicsit próbálta az ember tágítani a kétoldalú kapcsolatot. Ez a 70-es évek második fele, 80-as évek első fele, kb. 10 év, rajtam

⁴⁸ A parlagterületek kutatásainak elvi és módszertani problémái. *Földrajzi Közlemények* 22. 1974. 2. p. 198-214.

⁴⁹ Ruppert, K. a müncheni LMU Földrajzi Intézetének igazgatója volt.

⁵⁰ A kapcsolat építésében segített Lettrich Edit, aki akkor még az intézetünk munkatársa volt. Ő mintegy „átadta” a müncheni kapcsolatokat, amikor nyugdíjba ment.

nagyon sokat lendített. 1983-tól kezdtem átállni a szociálgeográfia elméleti kérdéseire. Akkorra volt már 10 éves empirikus kutatásom.

Ebben a tízéves időszakban történt, hogy Simó Tibor megkeresett 1978-ban, akkor ő már Pesten volt a Társadalomtudományi Intézetben, hogy csináljunk együtt faluvizsgálatokat és én készítsem a tematikus térképeket. Neki most van kutatási pénze és teljes körű felméréseket tudunk a kiválasztott falvakban csinálni. Akkor dolgoztuk fel Tardot. Azután megcsináltuk Királyhegyest. Ezt követően Tiszakécskén végeztünk teljes körű lakossági lekérdésezést. Ez az anyag lett az akadémiai doktorim alapja, amelyet Münchenben tudtam befejezni.

Simó eredetileg mi volt Kiskőrösön?

Járási párttitkár. Nem tudom, hogy mikor került oda. Ő figyelemmel kísérte az én dolgaimat. Annyira, hogy '65-ben, amikor én aspirantúrára jelentkeztem és a megye nem engedett el, akkor Simó autóba ült, felment a megyéhez és elintézte, hogy engem hagyjanak békén, hadd menjen az aspirantúrám.

Te beláttad, vagy tudtál róla, hogy miért nem engedtek aspirantúrára?

Csak azt tudta, hogy jó tanár vagyok. Ezt hallottam vissza a megyétől és a jó tanáraink mind elmennek stb. Semmi kifogásuk a tudományos munkával kapcsolatban, de maradjak Kiskőrösön.

Hogy kerültél Kiskőrösre?

Az egyetemen kiírták, hogy hol van állás. Talán 2-3 helyen volt gimnáziumi. Pont az a barátom, aki öngyilkos lett, azt mondja: ő Kiskőrösre nem jön. – Mondtam, nekem mindegy. Nem volt szimpatikus önmagában a hely. Meg sem fordult bennem, hogy én Kiskőrösre fogok menni. De kiderült, hogy valami új dolog indul. A polgári iskolát akkor gimnáziummá alakították át. Fialat gimnázium lett. Összeakadtam ott olyan tanárokkal, akik az '56-os dolgokban benne voltak. Magam korabeliek. Ők is akkor voltak hallgatók (1956-ban). Ide-oda rakosgatták át őket. Voltunk 4-5-en, akik egyívásúak voltunk, a polgári iskola tanárai mellett. Elhatároztam, hogy ott maradok. Először albérletben voltam. Kínlódtam ott egy évig. Utána a kollégium igazgatója hívott, hogy menjek át nevelőtanárnak. Ott kaptam egy szobát. Amellett még tanítottam is a Petőfi Sándor Gimnáziumban. Az „első” osztályom azóta is „együtt” van, találkozom azzal a társasággal ötven év után is.

Visszatérve a tiszakécskei feldolgozáshoz, végül is 1988-ban készült el a” nagydoktorim”. De három évig aludt.

Te áltattad?

Én, mert nem voltam benne egészen biztos, hogy aktuális. Enyedi Györggyel megbeszéltük, neki nagyon tetszett. Azt mondta, fejezzem be a témát. 1983-84-ben, amikor elkezdtem, azt mondta, hogy ebben van fantázia. Őt nem érdekli ez a téma, de csináljam, mert ez nagyon fontos lesz majd a jövőben. Igaza lett. Csak időközben az intézetben is változás következett be. Enyedi György megszervezte a Regionális Tudományos Központot, pécsi központtal. Enyedi akadémikus átment oda. Elment velem az osztály, amiben együtt dolgoztunk a 70-es évek elejétől kezdve: Barta Györgyi, Beluszky Pál, Síkos T. Tamás, Mészáros Júlia, Tiner Tibor, Basa László. Volt egy 6-7 fős osztályunk, akik a 70-es évek második felében az elmaradott területeket vizsgálták, és még a 80-as évek elején is együtt dolgoztak. Sok mindent megtanultam Enyedi Györgytől, hogyan építi ki a csoportot, hogyan

mozgatja az embereket, hogyan szervezi meg számukra a kutatási lehetőségeket. Soha nem mondta meg, hogy ezt szabad, vagy nem szabad csinálni. Azt megmondta, hogy abban van fantázia vagy nincs. Az én esetemben is. Jó pillanatokban ő mindig nagyon jó tanácsot adott. Egy fél mondat erejéig elég volt, hogy azt mondja, ebben van fantázia. Ez volt 1983-ban is a disszertációmmal kapcsolatban. 10 év múlva derült ki, hogy igaza lett. Akkor, amikor 1997-ben az Európa Tanács elfogadta az Új Európai Regionális Koncepciót, s abban meghatározó szerepe van a szociálgeográfiai gondolkodásnak, a kultúrtáj és történeti régió kutatásnak.

Az 1980-as évek közepe körül előtérbe került a nagyváros, a városrégiók kutatása, ezért elmentem G. Heinritz intézetébe a Münchener Műszaki Egyetemre. Ösztöndíj helyett elmentem tanítani egy szemeszterre. Órákat adtam és abból a pénzből eltartottam magam. Belejöttem a város-földrajzzal kapcsolatos kérdések kutatásába, de megmaradt a szociálgeográfiai aspektus, mert Hartke még be-bejárt az intézetbe. Heinritz javasolta, hogy csináljunk egy összehasonlító város-földrajzi vizsgálatot; München-Bécs-Budapest. Belépett a társaságba E. Lichtenberger,⁵¹ aki a Bécsi Egyetem Földrajz Intézetének az igazgatója és az ún. Regionális Tudományos Intézet igazgatója is volt. Lichtenbergerrel kötöttünk együttműködési szerződést, ők átjöttek ide hallgatókkal, mi meg mentünk át Bécsbe. Nagyon szoros munkakapcsolat alakult ki. Cséfalvay-Lichtenberger⁵² kötet ennek kapcsán jelent meg és Budapesten volt a bemutatója. Lichtenberger meghívott egy szemeszterre órákat tartani. Akkor az FKI-ben már igazgató voltam. Minden héten mentem, egy nap délután, ott aludtam, délelőtt az órákat megtartottam, délután jöttem haza.

Mindezt az tette lehetővé, hogy az RKK megalakulásával szétesett ugyan a társaságunk az FKI-ban a 80-as évek közepén, a régiók közül maradtunk ott talán hárman; Tiner Tibor, Basa László, Perger Éva. Ez viszont nekem adott nagy lehetőséget, mert már a '80-as évek elejétől tanítottam a debreceni egyetemen. Ott tűnt már fel nekem Cséfalvay Zoltán, Kocsis Károly, Kovács Zoltán, később Michalkó Gábor. A megüresedett állásokra az FKI-ba jöhettek a fiatalok. Újra tudtuk szervezni a társadalomföldrajzi osztályt. Csatlakozott hozzánk még Pomázi István, Iván László, Kiss Éva Edit. Megpróbáltuk a társadalmi alapfunkciók szerint egymás közt felosztani a feladatokat. Nagy nyereség volt, hogy Békéscsabáról a tapasztalt Dövényi Zoltánt sikerült elhívni. Így állt össze egy olyan osztály, amely 1986-tól erősségét adta az intézetünknek. Mindez lehetővé tette a szélesebb körű nemzetközi együttműködést.

1990 után a csapat fele elhagyta az intézetet. A természetföldrajz is egy kicsit meggyengült a generációváltás miatt, de Schweitzer Ferenc nagyon jól át tudta venni a természetföldrajz nagy generációjának feladatait. Kiválóan működött együtt az idősebbekkel és külső intézményekkel. A fiatalok körül Kertész Ádám, jó német kapcsolataival, elsősorban az eróziós kutatásokban nagyon színvonalas munkacsoportot tudott kialakítani.

Visszakanyarodva a 70-es évek elejére: Említetted, hogy részt vettél az elmaradott területek kutatásában. Ez akkor indult. Volt vagy három helyen: a VÁTI-ban, az OT-ban és nálatok. Hogy indult ez nálatok? Hogy kezdtetek el ezzel foglalkozni. A három műhely között volt-e valamiféle kapcsolat?

A három műhely között volt kapcsolat. Az OT-ban Laczkó László kezében volt a téma a 80-as években. A VÁTI-val elsősorban Kőszegfalvi György koordinált bennünket az ott dolgozó kutatókkal. Más léptékű volt a kutatás mind a két helyen.

⁵¹ E. Lichtenberger a Bécsi Egyetem Földrajzi Intézetének és az Osztrák Tudományos Akadémia Regionális Tudományos Intézetének igazgatója volt.

⁵² Elisabeth Lichtenberger, Cséfalvay Zoltán & Michaela Paal: *Várospusztulás és -felújítás Budapesten*. Budapest: Magyar Trendkutató Központ, 1995.

Az 1970-es években sok faluvizsgálatot is csináltunk az elmaradott területek kutatása keretében Borsod-Abaúj-Zemplén megyében: én Jósvafőt – mint üdülőfalut⁵³ – Barta Györgyi Trizst – tiszta ingázó település – Beluszky Pál Krasznokvajdát dolgozta fel, amelyet alsófokú központnak jelöltek ki. Miután a falutípusok megvoltak, azon belül csináltuk meg egy-egy település szociálgeográfiai elemzését.

Ennek a háttérét Bogár László adta, ő volt akkor Borsod-Abaúj-Zemplén megyében a Tervosztály vezetője. A megyei tanács általános elnökhelyettese Pusztay Béla, nagyon értelmes ember volt. Ő állt mögénk. Bogár László támogatásával csináltuk a területfejlesztéshez kapcsolódó alapvizsgálatokat. Ezt követően Krasznokvajda és térsége kapott is nagy állami beruházást, amikor felhasználták ezeket az anyagokat. E kapcsolatok keretében készítettük el Tokaj településfejlesztési koncepcióját megalapozó tanulmányt, amelyet a bajor-magyar szeminárium keretében mutattunk be. Azután kezdtünk átcsúszni Heves megyébe, a borsodi tapasztalatok alapján a Heves megyeiek is „átvettek” bennünket. Akkor már én voltam az osztályvezető, amikor a Heves megyei Tervosztálynak készítettük el Bélapátfalva és Szilvásvárad környékének értékelését. Egernek is akkor készült el a belső társadalom-szerkezet vizsgálata.

A ti munkátokat teljesen felhasználták a közigazgatás átszervezésében?

Nem tudom, hogy mennyit használtak fel, de mindig kérték. Onnan kaptuk a megrendelést, a pénzt és az engedélyeket ahhoz, hogy csinálhattuk ezeket az empirikus vizsgálatokat. Mi Enyednél tanultuk meg az alkalmazott földrajzi jellegű kutatást. Enyedi György, Barta Györgyi, és Síkos T. Tamás inkább a közigazgatás oldaláról, míg Beluszky Pál és jómagam inkább földrajzi szempontból közelítettünk a témákhoz.

Még egy társasággal volt kapcsolatunk, a Szövetkezeti Kutatóval. Akkor folyamatos volt az információcsere közöttünk. Erre az időszakra, az ún. elmaradott területek kutatására, nagyon szívesen gondolok vissza. Ezeket az anyagokat akkor tudtuk mi nemzetközi szintre kivinni, pl. a bajor-magyar, lengyel-magyar, francia-magyar stb. szemináriumokra.

Közben már a lipcseiekkel is kialakult egy nagyon szoros kapcsolat. Ki tudtunk lépni ezekkel az anyagokkal oda, ahol egy kicsit hasonló jellegű kutatások voltak. Bár a kelet-németeknél nem lehetett csinálni ezeket az empirikus kutatásokat, csak statisztikai elemzéseket engedtek meg nekik. De jó munkakapcsolat alakult ki. Egy ideig én a lipcsei intézettel szoros kapcsolatba is kerültem, mert R.Schmidt⁵⁴ kapott egy témát, a kelet-európai szocialista országok urbanizációjának feldolgozását. Az NDK, Csehszlovákia, Magyarország kutatói voltak ebben a csoportban, az urbanizáció és a településhálózatról könyvünk jelent meg Lipcsében.⁵⁵ Akkor a lipcseiekkel szorosabbá is vált a kapcsolat. Ennek az lett a következménye, hogy 1989-ben, amikor a lipcsei intézetet át kellett szervezni, akkor mint kelet-középeurópai szakértő, egy holland kollégával, (van Haagen a Loeveni Katolikus Egyetemről), bekerültünk a kuratóriumba. Nagyon remek intézetet raktak össze, 6 évig jártam ki Lipcsébe, évente két-három alkalommal, mint a kuratórium tagja. 1997-ben mondtam le a kuratóriumi tagságomról. Nagyon megerőltető volt, mert negyedévenként kellett beszámolniuk az anyagi, személyzeti- és a kutatómunkáról stb. Mivel igazgató voltam az FKI-ban és még

⁵³ Jósvafő adottságai különös tekintettel az idegenforgalomra. In: Barta Györgyi (szerk.) *Faluvizsgálatok Borsod-Abaúj-Zemplén megyében*. Budapest: MTA FKI. 1976. p. 131-160. (Elméleti és módszertani vitaanyagok 15.)

⁵⁴ R. Schmidt az NDK Tudományos Akadémia Lipcsei Földrajzi Intézetének tudományos osztályvezetője.

⁵⁵ Berényi I. - Beluszky P. – Schmidt, R.: *Ergebnisse der regional differenzierung des Urbanisierungsprozesses*. Leipzig: Wiss Mitteilurgen 25, 1985.

kijártam Bécsbe is tanítani és elkezdtem tanítani az ELTE-n is. Időközben elkezdődött az INTERREG II .c program,⁵⁶ európai uniós támogatással, ami a határ menti régiók problémáival foglalkozott. Ebbe a munkabizottságba is menni kellett volna, de egy idő után, a '90-es évek végén lemondtam.

Eközben elnöke voltam az MTA Földrajzi Bizottságának, az OTKA Földtudományi Bizottságának, a MAB Földtudományi Bizottságának és tag az MTA Doktori Bizottságában, választott képviselő az MTA Közgyűlésében.

Az egészségi állapotomon is éreztem, hogy ezt így tovább nem lehet csinálni. Azt mondták az orvos barátaim, hogy kezd el a visszalépéseket. Elsősorban a külföldi kapcsolatokkal kezdtem és csak levelezésben maradtam a kollégákkal. Az utolsó nagyobb kirándulásom Svájcban volt, amikor öt helyen kellett előadást tartani öt nap alatt. Akkor azt mondtam, hogy ez így valóban nem mehet tovább.

Ugyanakkor az oktatás egyre jobban izgatott, amit Debrecen után az ELTE-n is folytattam. Próbáltam rábeszélni a kollégákat, hogy csináljunk olyan szociálgeográfia szakot, amely elsősorban társadalomtudományi szemléletű, mert a 93-as európai parlamenti határozat értelmében a szubszidiaritásra épülő terület és településfejlesztést, tervezést fogják támogatni. Nem jött be.

Véletlenül az akadémiai üdülőben megismerkedtem 1997-ben Maróth Miklóssal, aki akkor a PPKE BTK dékánja volt és beszélgettünk arról, hogy mi mindent csinálok. A véleménye az volt, hogy két oldalról is lehetne hasznosítani a témát náluk, a Karon. Jó volna a szociológiába beépíteni, hogy a szakba belekerüljön a település és a regionális kutatásokkal kapcsolatos társadalmi szemlélet. Másrészt jó lenne a történészeknél a régió történetét és a történeti földrajznak azt az irányzatát bekapcsolni, amit a kultúrtáj-történet kutatásával kapcsolatban csináltam már két évtizede. Kaptam az alkalmon. Így kerültem be Varga Károly Szociológiai Intézetébe, akinek tetszett az ötlet. Ő nagyon jó kapcsolatban volt a Bécsben élő Morel Gyulával⁵⁷ és a német szociológusokkal, ahol tantárgyként szerepelt a szociálgeográfia és a településtudomány a szociológus képzésben. Varga Károlynak az volt a véleménye, hogy próbáljunk összehozni egy olyan struktúrát, amiben ez szakirányt jelent. Ezzel elcsábított engem a Földrajzi Kutatóintézettől. Ahhoz, hogy tudjam ennek az elméleti részét összerakni, kértem a Széchenyi professzori ösztöndíjat és megkaptam, de nem az ELTE-re kértem, mivel ott még tanítottam, de tudtam azt, hogy egy másik kolléga is beadta az ELTE-n, ezért felhívtam a titkárságot, hogy én nem az ELTE-re, hanem a PPKE-re kértem. Két nap múlva felhívtak, hogy valóban a Pázmányra tenném át a Széchenyit? Miért? – Azért, mert egy kolléga beadta az ELTE-n, akit én nagyra becsülök, és neki ott helye van. A PPKE-n pedig új dolgot tudnék csinálni, ha megkapnám. „Hát ilyet még nem is hallottam” – volt a válasz. Ezzel el is volt intézve. Meg is kaptam. Nagyon örültem, mert meg tudtam csinálni a funkcionális tér szociogeográfia elemzésével foglalkozó tanulmányt, ami már közelebb áll a Morel-féle elképzeléshez. Az ő definíciója szerint a szociálgeográfia az ember térbeli magatartásának tudománya. Ezzel újra „otthonra” találtam. Az a négy év nekem nagyon jól jött, mert közben empirikus dolgokat is tudtunk csinálni a hallgatókkal, közel 10 szakdolgozat született. Úgy éreztem akkor, hogy nagyon jó döntés volt, jó váltás volt. Egy különleges sugallat. Hogy nekem ott, akkor kellett találkoznom Maróth Miklóssal. Végiggondoltam, hogy amit összeszedtem a közel 40 év alatt, ezt megpróbálom átadni a hallgatóknak. Valaki vagy fogékony rá, vagy meghallgat, vagy nem, az ő dolga. De megpróbálom értékesíteni a sok év kutatásait. Ez vezetett ki Piliscsabára.

⁵⁶ INTERREG II.C. program az euró-régiók kialakítására és kutatására koncentrált. A programot J. Maier vezette a Bayreuti Egyetem Földrajzi Intézetének igazgatója.

⁵⁷ Morel Gyula (1927-2003) jezsuita szociológus, Innsbruckban a Szociológia Tanszék alapítója és vezetője volt.

Másrészt első perctől kezdve megragadott a szellemiség. Senki sem akarta megmondani, hogy mit kell csinálni. Jelzõt nem találok arra, hogy mennyivel szabadabb környezetet találtam ott. Nem volt „külső megbízás”, megrendelői elvárás, teljesítmény-kényszer stb.

Én úgy éreztem, hogy a Pázmányon érzékenyebb a hallgatói közeg is, kevesebben vagyunk, jobban lehet a hallgatókkal foglalkozni. Úgy éreztem, hogy számomra ez a lépték jobban kezelhető. A kollégák is, az M. Kiss Sándor vezette Történettudományi Intézetben is nagyon jó hangulatot tapasztaltam, és sohasem érezteték, hogy én „csak” földrajzos vagyok. Nem mintha bármikor problémám lett volna munkahelyen. De itt Piliscsabán fenntartás nélküli elfogadást éreztem, ami engem meglepett, mert mégis csak TTK-s vagyok. Hogy jövök én a bölcsészkarra. Két év múlva azt mondták, hogy legyek tudományos dékánhelyettes. Ez is meglepett. Attól félttem, tartottam, hogy a kollégák nem fogadnak el épp azért, mert „nem odavaló vagyok”. Ezt egyáltalán nem éreztem senki részéről, a Kari Tanácsban sem. Tényleg sok adminisztrációs munkám volt, a minősítéseket, vagy az egyetemi tanári felterjesztéseket el tudtam indítani, a PhD iskola szervezésében részt vehettem stb., ami jó érzéssel töltött el utólag, hogy hasznos munkát végeztem. Megbecsülést éreztem első perctől kezdve, hogy ezt felvállaltam. Nekem nem tűnt áldozatnak, mint egy-két geográfus kolléga feltételezte, mondta. Én úgy éreztem, mint aki megújult. Szakmai szempontból és lelkileg is ez nekem egy harmadik irányváltás volt. Azt mondtam ez a befejezés. Első, amikor középiskolából átmentem a tudományos pályára az FKI-ba és most irányváltás azzal, hogy befejezem, szintetizálni tudom a dolgokat és továbbadni, amit megszereztem. Úgy éreztem, hogy ez így kerek egész. Egy eleve elrendelés. Ez volt és van bennem. Az ember érezze jól magát abban a munkában, amit csinál. Ha az ember azt érzi, hogy mindig van a hallgatók között olyan, akit érdekel, akkor már megérte. Akkor legyen bármekkora nagy a csoport, de ha van egy-kettő, aki óra végén odajön, és azt mondja, hogy ennek hol néztek utána, ez a dolog érdekel, már megérte. Ezzel a szakmai pályafutásom én úgy érzem, hogy teljes ívű vált.

Maróth Miklóssal beszélgettetek, utána két tanszékre kerültél: a történészekhez és a szociológiára. Hogy látod, hogyan tudtad megvalósítani azt, ami benned élt?

A történettudományi doktori iskola szervezése során – M. Kiss Sándor, Óze Sándor és Pucilowski J. – az volt a vélemény, hogy a történeti regionalizmus, mint „műhely” legyen a programban. Ezzel akarva-akaratlanul a munkám súlypontja áthelyeződött a PhD programra és a történészekkel való együttműködésre, annak ellenére, hogy nem vagyok történész, bár a második szakom az. A földrajzon belül az agrártörténet vagy a történeti földrajz is határeset, de egyre jobban művelt téma. A földrajzi szemléletű történeti földrajz, a kultúrtáj elemzéssel és annak történetiségével foglalkozik. Az új európai regionalizmus programja értelmében ezt próbálom átvinni a régiótörténetbe. Ha igaz az, hogy a nemzetállamok Európában régiók lesznek, akkor régiók történetével tisztában kell lenni az embereknek.

A szociológiánál ez ott folytatódott, hogy beindult a települési szakirány Varga Károly időszakában. Miután ez háttérbe került Varga Károly nyugdíjba vonulásával, az én szerepem is következőképpen elakadt. Hiszen a szociálgeográfiát, a szociológia segédtudományának tekintem, mint ahogy vannak szociológiai iskolák nyugaton, ahol, mint tantárgy, a képzés része. A szociológiának szüksége van a szociálgeográfiára, mert a társadalmi magatartás térbeliségét mutatja be, összefüggésbe hozza a különböző funkciók működésével. Ezzel már az emberi magatartásra utalok, sőt az emberek közötti kapcsolatokat is értem akarva-akaratlanul, hiszen minden ilyen funkcióval kapcsolatban valamiféle csoportmagatartás alakul ki. Akkor közel vagyok a szociológiai gondolkodáshoz. Ezért, ha megnézik a német nyelvű vitákat, a '70-80-as években, ott szinte állandó vita tárgy volt az, hogy a szociálgeográfia tulajdonképpen a földrajznak vagy a szociológiának része? De mindenféleképpen

társadalomtudomány, és semmi köze nincs a természettudományos logikai érveléshez. A társadalomtudományok logikája szerint kell végiggondolnom, amit én csinálok, mert nem a természettudományi törvényszerűségek mozgatják az ember térbeli cselekvését a szükségletek kielégítése során, hanem a társadalmiak. Amennyiben azt mondjuk, hogy a szociológiának része a közgazdaságtan vagy a politológia, akkor ugyanúgy része a társadalom tértudománya is. Hiszen az emberi cselekvés a tér nélkül elképzelhetetlen. Kevésbé elemzett az, hogy a tér önmagában milyen hatással van rám. Ezek kevésbé tisztázott dolgok. Engem ez a probléma izgat, mert néhány olyan esettel találkoztam, ami megmagyarázhatatlan az ember és a tér kapcsolatát illetően. Találkoztam egy svájci házaspár esetével, aki Izsák mellett tanyát vett és Svájcból ideköltözött a tanyára és el van ragadtatva.

Egy angol házaspár Badacsonyan vett házat, és el nem menne innen, mert ez „a világ legszebb tája”. Mivel tudja megmagyarázni az embernek azt a különleges lelkiségét, hogy egyszer csak egy tájhoz vonzódik, képes felrúgni a múltját, korábbi térkapcsolatait. Ott vagyok, és azt mondom, hogy ez az én helyem. Magamról tudom, hogy nem akartam Jászládányon, de Debrecenben sem tudtam volna letelepedni. Amikor Kiskörösre odakerültem, első perctől kezdve azt mondtam, hogy itt biztos, hogy nem maradok, mert egyetemista koromban, amikor a Kőhegyről megláttam Szentendrét, akkor azt éreztem, hogy nekem itt kell élni.

Erre van magyarázat?

Nincs. Nincs magyarázatom. Amiket eddig olvastam a külföldi szakirodalomban, azok azt mondják, hogy függ attól, hogy mennyire érzékeny az illető más művészetek iránt. Ebben szerepet játszhat az irodalom vagy a zene. Ebben van igazság. Engem a síkság, soha nem ragadott meg. Mégis amikor elmentem Kielbe és kivittek a tengerpartra, ahol kifogtam egy naplementét, a teljesen sima tenger és sötétkék ég találkozásán egy nagyon vékony fénycsík futott végig, akkor Brahms hegedűversenye jutott eszembe. Azt mondtam, hogy ez az ember látta ezt. Mert az a szóló csak így képzelhető el, hogyha az ember látja ezt a fénycsíkot. Azóta nekem az egész észak-német terület, a Fries-szigetekkel együtt egyik nagy tájélményem.

Amikor Theodor Storm kisregénye, a *Viharlovás*, valamint Raab Hamburgról szóló *Veréb utca krónikája* kezembe kerül mindig a fenti táj jelenik meg előttem. Mindenki utálja Észak-Németországot, mindenki délre akar menni. Velem az irodalom és a zene kedveltette meg ezt a tájat és aztán a mi Alföldünket is, köszönet a szolnoki és vásárhelyi festőiskoláknak.

A '90-es évek közepe körül, Münchenből jött egy hétre egy csoport Ruppert professzorral, terepgyakorlatra. Autóbuszsal haladtunk Cegléd felé és Ruppert azt mondta: ott van egy tanya, menjünk be. Rémműlet fogott el, hogy mit fognak ott találni. A dűlőúton beme gyünk a tanyára, szép fehérre van meszelve, viszonylagos rend a tanyán. Kiszállnak a hallgatók az autóbusból, előjött a gazda, aki egy 60 év körüli férfi lehetett. Elkezdtek a hallgatók kérdezni, én tolmácsoltam, megmagyaráztam a Kecskemét környéki tanyák kialakulását stb. Beszéltünk a tanyai gazdálkodásról. Kérdezték, hogy mióta lakik ott? – Már a szülei is itt éltek. – Hogy él? – Csak kenyérért járnak be Ceglédre. – Mivel jár be? – Biciklivel, egy héten egyszer. – Gazdálkodik? – Persze, önállóan gazdálkodik. – Mivel? – kérdezik a hallgatók. – Megmutatom – mondja. – Rémműlten gondoltam, hogy vajon mit mutat majd. Kinyitja a fészerajtókat és a legmodernebb japán kávégépek vannak bent. Az állam esett le, de a hallgatóké is. – Honnan vette? – „Van, akinek van, aki megbecsüli.” – Ez volt a válasz. A családdal tartja Cegléden a kapcsolatot. – Mikor volt Budapesten? – Nem tudom, 1949-ben. – 50 éve nem volt Pesten! – Hogy tudnak így élni? Mit csinálnak? – „Rádiónk, tv-nk van, villany van. Reggel 4 órakor az asszonnyal, mielőtt munkába mennénk ki a földre, kiülünk ide a gangra, megreggelizünk, megisszuk a kávékat. Este ugyanezt. – El tudja képzelni, milyen szép itt a napfelkelte?” – Én majdnem megkönnyeztem. A tájhoz

való ragaszkodását egy parasztembernek, aki „a földből” nőtt ki, meg abból él. Olyan meggyőződéssel beszélt erről, hogy neki nem pénzkereseti forrás ez, hanem életforma. Ő ott találta meg az örömét, abban a munkában. A gyerekek elmentek, Cegléden vannak. De ők nem mennek sehova.

Akkor felrémlettek bennem a Schwarzwald környéki tanyák, a Hofok emléke, ahol nem pusztították el a tanyákat. Ez a lokális és regionális identitás, amiről most beszélhetek a hallgatónak.

Most még néhány olyan kérdés következik, ami talán kimaradt, vagy pontosításra szorítkozik. Te hogy élted meg, mit tudsz az egész a település-, területfejlesztési csoportról? Hogy kerültél ezzel kapcsolatba?

Enyedi Györgynek volt szoros kapcsolata a VÁTI-val a BUVÁTI-val⁵⁸ az ÉVM-mel,⁵⁹ és az OT-val. Ezek az intézmények megbízták az Enyedi vezette tudományos osztályt. Mi ezeket a témákat kidolgoztuk.⁶⁰ Utána, a 80-as évek eleje körül új területfejlesztési koncepció került a kormány elé, azt elfogadták. Új tervezési mechanizmust vezettek be, amiben Laczkó László⁶¹ vezető szerepet játszott. Kiváló szakember volt. Ez az új területfejlesztési program nagyon hasonlított arra, amit én a németek területfejlesztési intézetében megtapasztaltam a 70-es évek elején, amikor Humboldt ösztöndíjas voltam. Gyakorlatilag egyből vettük a lapot. Újra bekapcsolódtunk ezekbe a területfejlesztési programokba, aminek témafelelőse voltam.

Ezeknek az vetett véget, hogy Enyedi György megalakította az RKK-t, mint említettem. A csoport nagy része kivált a mi intézetünkéből, önálló intézményrendszer épült fel, aminek volt már előzménye, mert a békéscsabai intézet már korábban létrejött, de még az FKI keretei között. Amikor létrejött az RKK, valójában a dunántúli tudományos intézet lett a központja. Ehhez kapcsolódott Békéscsaba, majd megalakult az alföldi intézet Kecskeméten és ment ennek a hálózatnak a kiépítése tovább. A földrajziból kikerültek a korábbi területfejlesztési programok.

Hogyan élted meg, hogy korábban volt egy jó munkakapcsolat és ők különváltak tőletek, Te meg maradsz. Ez milyen volt neked?

Ez nehéz félév volt, amíg én ezt végiggondoltam. Egy valamiben biztos voltam, hogy nem tudok a földrajztól elszakadni. A regionális tudományokat valahogy nem tudtam megfogni. El nem tudtam képzelni, hogy a földrajz létezik regionalizmus nélkül. De azt sem tudtam elképzelni, hogy a régió, mint önálló tudomány létezhet földrajz nélkül. A természeti tér – gazdaság – társadalom, ez a hármas struktúra történetileg változó folyamatban, de mindig jelen van és kölcsönkapcsolat rendszert alkot, én ettől nem tudtam elvonatkoztatni. Az a féle regionális szemléletmód, mint amit a közgazdaságtan vagy igazgatás struktúra, statisztikai adatok alapján elemez stb. gyakran elvonatkoztatva az embertől, elvonatkoztatva a természeti tértől, ez engem nem vonzott. Nem éreztem ezt akkor át, hogy ez mennyire fontos. A földrajzot meg sajnáltam, mint intézményt. De az is fáj, hogy nem tudtam menni a társasággal. Lehetséges, hogy az is munkált bennem, hogy feldobták a leckét, hogy én szervezzem újra, a társadalomföldrajzi típusú osztályt. Enyedi György is amellet volt, hogy ha neked ebben nincs akkora fantáziád, akkor maradj itt és szervezd újra az osztályt. Ebben a dologban is Enyedi nagyon megértő volt. Azt mondta, hogy támogat abban, hogy én azt újrászervezzem.

⁵⁸ Budapesti Várostervező Intézet.

⁵⁹ Építési és Városfejlesztési Minisztérium.

⁶⁰ A települések fejlődésének irányítását megalapozó kutatások OKK FT (B4 jelű) program 1983 Budapest MTA FKI könyvtára 44 p.

⁶¹ Laczkó László vezette a „A települések fejlődésének irányítását megalapozó kutatások” c. OKKFT programot.

Végül is nagyon jó gárda lett belőlünk, mint mondtam az FKI-ban. A '90-es évek közepével eltűntek a különböző típusú állami megbízások. Egy kicsit már mindenki saját magára lett utalva. Addig már nekem is sikerült a külkapcsolatokat, Lipcsével, az osztrák kollégákkal (Bécs, Graz, Klagenfurt), valamint Münchennel együttműködéssé erősíteni és abba a fiatalok bekapcsolódtak.

Az 1980-as évek második felében az egyéni kutatási témák mellett a nemzeti atlasz elkészítése volt a fő intézeti feladat, amikor mindenki csinálta a különböző tematikus térképeket⁶² Pécsi Márton szerkesztői irányításával. Én a mezőgazdasági fejezet elkészítésében voltam érdekelt.

Az atlasz sikerrel jelent meg, 1989-ben Széchenyi-díjban részesült.

A '90-es évek elejére lezárultak a faluvizsgálatok is és az eredményeket előadásokon, konferenciákon mutattuk be. Az egyik alkalommal Kecskeméten volt falukonferencia, és az egyik résztvevő kérdőre vont, hogy ezeken a településeken miféle szegregációkat mutat ki, holott ez nem így van, nem igaz. Azok mind tsz tagok. Akkor már befejeztem Tizsakécske feldolgozását. Mondtam: menjen ki, ne a statisztikából nézze meg ezeket a településeket. Új-Kécskén a bevándorlók szőlőtermeléssel foglalkoznak és gazdagok, magángazdák, mert szakszövetkezetben vannak, Ó-Kécskén élők pedig elszegényedett kisparasztkok és tsz tagok. Ebből nagy vita kerekedett.

A kecskeméti vitátok mikor volt?

Nem tudom pontosan, '93 körül lehetett. A vita abból adódott, hogy én térbeli folyamatokat vizsgálok, a konkrét, kultúrtájban létező dolgokat értékelem. Tizsakécske egyik részen vályogházak voltak, komfort nélkül. Az illetők segédmunkások, vagy a tsz-ben agrármunkások, míg Új-Kécskén emeletes házak állnak és szőlővel foglalkoznak. Ezeknek megmaradt a szőlő, gyümölcs, magánbirtok, mert szakszövetkezetet szerveztek. Ebből adódott a városban területi, társadalmi különbség és az ominózus vita.

Térjünk vissza egy kicsit a 70-es évekhez. Akkor volt egy politikai bizottsági határozat, hogy az elmaradott, hátrányos helyzetű területeket fejleszteni kell, az életszínvonalban felzárkóztatni kell. 71-ben az OTK⁶³ nem foglalkozott a hátrányos helyzetű területekkel. A 70-es években mégis egy csomó kutatás elindult ebben a témában és a 80-as évek közepéig, az országgyűlési határozat nyomán, a gazdaságilag elmaradott területek lehatárolásával került végül megvalósításra. Az, hogy a 70-es években ezzel foglalkoztatok, az nekem valahogy szembement a politikával.

Egy kicsit szembement. Ezt mi is úgy érzékeljük. Abba én nem látok bele, hogy Borsod-Abaúj-Zemplén megyén kívül mely háttérintézmény és ki volt az, aki ezt a kutatást támogatta. Az agrárszakemberek azt mondták, hogy az OTK lehetetlen helyzetet teremt, mert tönkreteszi a termelőszövetkezetek társadalmi hátterét. Nem lehet úgy koncentrálni, hogy a folyamatot csak településtudományi szempontból gondolom végig, akkor Gyűrűfű⁶⁴ az eredmény. Ha szükség is van koncentrációra, akkor a termelőszövetkezeteknek a folyamatos egyesülése révén alakuljanak ki olyan alsó fokú központok, amelyek azután megszervezik a kisebb települések életét is. Az alsó fokú központok, amelyekben tsz van, az fenn tud tartani óvodát, idősek otthonát, szolgáltatásokat stb.. Az említett Krasznokvajda erre lett példa. Jósvafőn, Aggteleken van idegenforgalmi potenciál, tsz ugyan

⁶² Pécsi Márton (szerk.) *Magyarország Nemzeti Atlasza*. Budapest: MTA FKI, 1989.

⁶³ Országos Településhálózat-fejlesztési Konceptió

⁶⁴ Gyűrűfű az első olyan település, amely mondhatni elnéptelenedett. A régi paraszti életforma pusztulásának és a korszak kistelepeket sújtó településpolitikájának jelképévé vált.

nincs, de a falusi turizmusra építve talán Színpetri, Felsővadász is fenntartható. A cél, ha nem is úgy fogalmazódott meg, de mégis csak az lett volna, hogy a nemzeti vagyon ne menjen tönkre. Ne zúduljon rá a falusi előregedő emberek problémája a társadalomra, hanem valami módon tartsák fenn ezeket a lakótelepüléseket. A politikában is bekövetkezett egy változás a 70-es évek második felében. Kutatásunk is azt célozta, hogyan lehetne az OTK centralizált településhálózati koncepcióját felülvizsgálni és egy másféle alternatívát a falusi települések számára keresni. Ehhez volt a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei kutatás egy jó példa. Enyedi György és Barta Györgyi kötete a problémák összegzését jelentette.

A falusi térség kutatásunk másik területe a nyugati határvidék lett. Enyedi György szervezett lengyel-magyar szemináriumot Vas megyében. Akkor vetődött fel, hogy a klagenfurtiakkal együttműködésben szervezzük meg Burgenland és Vas megye összehasonlító regionális vizsgálatát. A kutatás a 80-as évek második felében indult FKI, RKK, és a Klagenfurti Egyetem Földrajz intézetének együttműködése alapján. A kötet 1993-ban jelent meg Bécsben, magyarul nem adták ki.

Én szerencsésnek érzem magam, hogy megmaradt bennem a kemény természettudományos, a konkrét dolgokból kiinduló szemlélet. Ugyanakkor azt is kell látnom, hogy rendkívül érdekes, és az ember gondolkodását gazdagabbá teszi az elméleti felkészültség, a filozófia. Ezeket nekem mind be kellett pótolnom az elmúlt 20-25 évben ahhoz, hogy a katedrára ki merjek állni. Hogy tudjam, hogy a nagy szellemi áramlatokban, irányzatokban hol, mi a helye az én kutatási irányomnak. A hallgatók megismerik, amit én csinálok, s azzal vagy egyetértenek, vagy nem, az ő dolguk. Meg kellett tapasztalnom, hogy az sem igazán jó, ha az ember annyira leragad az empiriánál.

Ezért a munkámban az elméleti vagy a módszertani kérdések kerültek előtérbe az elmúlt 10 évben. Az egyik az, ami a kultúrtájjal kapcsolatos, érdekesek ennek a történet-szociológiai összefüggései, hogy mi miért változott és változik úgy, ahogyan. Miféle csoport-magatartás, emberi magatartások érvényesülnek a kultúrtáj átalakulása során. A másik: a történész PhD hallgatókkal való beszélgetés az ember és tér viszonyáról, a lokális és regionális téridentitás történeti változásáról hasznosnak látszanak, e problémakört képesek beépíteni a disszertációikba.

A SZAKMAI PÁLYA ÖSSZEGRÉSE

Újra egy személyesebb és általánosabb kérdés. Visszagondolva, első generációs értelmiségi vagy. Hogyan látod, neked milyen megküzdéseid voltak ezzel a dologgal, hogy a tudomány világába első generációként kerültél be? Mi az, ami ebben előny neked és mi az, ami hátrány, ha van ilyen?

Van, hogyne, sok hátránya volt. Egy nagyfokú kisebbségi érzés, amin a már említett: „aki önmagát nem hagyja elveszni, csak az nincs elveszve” – idézet lendített túl. A nagyfokú kisebbségi érzés abból adódott, hogy én azokról nem hallottam, azokat nem olvashattam. Annak ellenére, hogy azon kevesek közé tartoztam a faluban, ahol éltünk, akiknek rádiójuk volt a 40-es években. Tehát kis gyerek koromtól kezdve hallgattam a rádiót. De közbenjött '45. Ezzel szétestek azok a könyvtárak, klubok, amelyekbe még az apám a kezdeti időszakban bevitt, ipartestületnek is külön könyvtára volt. Ezeket széthúzták, eltűntek. Egy viszonylag fogékony időszakban, 10 éves kortól 14-15 éves koromig 1945-50 között kiesett a tágabb világ. A könyvekhez nem jutott az ember, csak ha a szomszéd, vagy iskolatárs adott könyvet. De igazán orientációs lehetőségünk sem volt. Össze-vissza rakosgattak, 3-4 általános iskolában is voltunk. Mindvégig éreztem azt, még a falun belül is, hogy kik voltak azok, akik a falusi elithez, vagy mezővárosi elithez tartoztak. Mi nem tartoztunk azok közé. Ezt a műveltségbeli különbözőséget, vagy

felkészültségbeli különbözőséget az ember megérezte. Nem is beszélve arról, amikor Debrecenbe kerültem. Akik debreceni polgári családból kerültek oda, azok lóhosszal előttem jártak az általános ismereteket illetően. Nekem kétszer annyit kellett tanulnom, olvasnom, hogy tudjak velük versenyt futni, behozni őket. Valószínű nem is sikerült, talán még az egyetemi időszakaim alatt sem igazán. Nem éreztem azt, hogy én azt a 2-3 embert, akit általános felkészültség, magatartás, nem is tudom megfogalmazni minek tekintetében, be tudtam volna hozni. Annak ellenére, hogy az érdeklődésem, érdeklődési köröm szerencsére nagyon széles volt. Mint említettem állandóan hangversenyre, színházba, moziba jártunk, könyvtárakba. Amikor már beszélgetésekre került sor, az ember tájékozottsága nem volt kevesebb, vagy kisebb. A múltam nem volt olyan. És különösen nem az íráskészségem. Az a szókinccs mennyiség, amit az ember gyerekkorában megszerezhet, akár olvasásból, mesékből, bármiből, az nekem nem volt meg.

Ahhoz, hogy abból az első generációs társaságból az ember kivált, vagy kiugrott, vagy ott hagyta a többieket, nem tudnám megmondani, hogy annak mi volt az oka. Gyerekkoromtól kezdve volt bennem valami belső indíttatás, hogy valami többet csinálni. Más voltam, mint a többi gyerek. Valahogy mindig más érdekelt. Egyetem után én tanár akartam lenni, nagyon élveztem a tanári pályát. Akkor már nem éreztem ezt a féle különbséget, amikor kikerültem az egyetemi évfolyamból és bekerültem a köznapi életbe. Ott a tanárok között már nem volt kisebbségi érzésem. A gyerekek annyira vittek, hogy kiderült, a tapasztalatom, a megszerzett ismeretem jóval több, mint a kiskőrösi közösségé, tanári társaságé, annál az ismereteim bővebbek. Jöttek a gyerekek, akkor kezdtük el a környéket járni. Megtapasztaltuk azt, amit az ember tanított. Akkor kezdett el érdekelni az is, hogy mindez a gyakorlatban hogyan lehetne megcsinálni. Az első lökést valójában ebben a helyi szervek adták. Akkor kezdtem elhagyni azt az első generációs mániát, hogy én nem rendelkezem a szükséges ismeretekkel.

Ez, amikor kiugrottál és feljebb kerültél, a középiskolás tanárkodásból bekerültél a kutatók tudományos világába, ott sem jött vissza?

Akkor megint visszajött, az intézetben, de ez már inkább a bizonytalanság érzése volt. Mert voltak idősebbek az intézetben természetszerűen, akik már az egyetem után bekerültek egy kutató intézetbe, kutatási tapasztalatuk volt. Az én felkészültségemet sokkal gyatrábbnak éreztem ahhoz. Annak ellenére volt bennem ilyen érzés, hogy Enyedi György remekül készített fel. Amikor én már aspiráns voltam, ő olyan emberekhez küldött, anyagot adott, ami akkor európai szinten volt. Ez nagyon meggyötört. De el kellett olvasni az idegen irodalmat is. Nem a régi anyagokat kellett olvasnom, hanem a legújabbakat. Ő bedobott 1965-ben egy nemzetközi csoportba, a mély vízbe dobott. Akkor ez elfeledtette velem ezt a hátrányt.

Utána már nem jött elő?

Nem. Különösen nem, amikor Németországból hazajöttem. A Humboldt egyéves ösztöndíja állított igazán talpra. Akkor találtam igazán magamra, hogy nekem mit is kell újat csinálnom. Attól kezdve már nem volt bennem kisebbségi érzés. Annak ellenére, hogy máig érzem, hogy egy hasonló korú ember, aki városi milióból került ki, másféle családból került ki, annak másabb a szemlélete. Amíg annak idején kicsit irigykedve néztem rá, most meg egy kicsit fordítva látom. Az életnek egy másik oldalát érzékelem.

Mi az előnye, hogy első generációs vagy?

Az előnye az, hogy én úgy érzem, hogy jobban ismerem a közösségi létezésnek az előnyeit. Az emberi kapcsolatoknak a fontosságát. Jobban megéltük mi még a szomszédsági kapcsolatokat, a családi kapcsolatokat. Az, hogy kitelepítettek bennünket, meg együtt volt több család, ez is az empátiára szorította rá az embert. Ez jobban megmaradt bennünk. Az az érzésem, hogy ezekben a falusi embereken, akik faluról kerültek ki, talán jobban megmaradt a közösségi szemlélet, mint az individualizálódáson átesett városi generációban. Igaza van Tönnies⁶⁵-nek.

Ez a tudományban miért előny? Hol fordul ez meg és válik előnnyé?

Nálam ott fordult meg, amikor a tervezésben kellett gondolkodni, engem állandóan az izgatott, hogy a közösség szempontjából jó vagy nem jó. Nem az, hogy a politikának, vagy az igazgatási szakembernek, megfelel vagy sem. Hanem az, hogy az embereknek, a közösségnek megfelel-e. Az én szempontomból ez így jött vissza. Én nem tudtam elveszíteni ezt a közösséghez való tartozás élményét. Erről a létezésről Maslow⁶⁶ ír *A lét pszichológiája felé* című könyvében és arról, hogy az ilyen típusokban erős az „önmegvalósítás kényszere”. Ahogy a kiejtésem is megmaradt jásznak. Rám ismernek és kérdeznek, honnan való vagy. Ezt én előnyként éltem meg az elmúlt évtizedekben. De ez más szempontokból hátrány is lehetett. Lehetett hátrány is, mert a döntési hierarchiában, a fővárosi hierarchiában, ahol egy sajtóságos kapcsolatrendszer is működik, mert a döntést hozók többsége alapjában véve a fővárosi iskolarendszerekből került fel. Kapcsolataik innen adódtak. Egyetemi kapcsolataik is. Ebbe a hierarchiába már nem voltam illeszthető, és ez érthető.

De te mint tudományos ember?

A tudományos szempont más kérdés. A magam szakterületén, a földtudományokban ez már nem jött szóba.

A SZEMÉLYES PÁLYA ÖSSZEGZÉSE

Nagyon nagy teljesítmény van mögötted. Hogy tudtad ezt végigcsinálni?

Nem hiszem, hogy ez különösebben nagy teljesítmény, de ehhez partner, a feleségem is kellett. Az emberben, ha vannak készségek, adottságok kérdés, hogy a másik azt el akarja-e benne fojtani, vagy ellenkezőleg ösztönzi a cselekvésre. Az én esetemben a feleségem vállalta a nehezebbet. Egy ilyen pályánál elengedhetetlen, hogy a másik partner legyen. Amit az ember létrehoz, abban benne van a másik is. A másiknak az erőfeszítése is. Lehet, hogy nekem adatott meg, hogy én csináljam, én vagyok a „kivitelező”, de azt, hogy én azt meg tudom csinálni, biztos, hogy az eredményben a másik jelen van. Lelkileg is fontos, hogy az ember nyugodtan csinálhatja. És ideje is van rá. Ennek is vannak persze elszenvedői. Rendszerint a gyerekek. Ahogy visszagondolok, akkor bizony nem foglalkoztam annyit a gyerekeimmel szombat, vasárnaponként, ahogy azt talán az élet elvárta volna. Hét közben bent voltam az intézetben, vittem a külföldieket, mentem a konferenciákra. Ahhoz, hogy megcsináljam a kutatási feladatokat, az új előadást, új anyagot, ültem le, csináltam szombat, vasárnap. És kezdődött a hét előlről. Én hordozom

⁶⁵ Ferdinand Tönnies (1855-1936) német szociológus „Közösség és társadalom” című fő művében kifejtette, hogy a modern társadalomban háttérbe szorulnak a személyes kapcsolatok.

⁶⁶ Abraham Maslow (1908-1970) amerikai pszichológus, a szükségletelmélet, a Maslow-piramis kidolgozója, mely a motivációkutatás egyik alaptétele.

magamban a témát, napokon, volt, amikor heteken át. Azután leülök és két napon keresztül nem lehet hozzám szólni addig, amíg mindazt le nem írom, ami bennem van.

Nagyon sok verset mi még memorizáltunk. Általános iskolában is, gimnáziumban is. *Toldinak* egy énekét meg kellett tanulni. Vagy a *János vitéznek* egy-egy részét be kellett biflázni. Nagyon sok Ady verset, József Attila verset. Ezeket megtanultuk és ebből az embernek, akarva-akaratlanul nagyon sok képe, szókincse megmaradt. Nem voltam soha jól író ember. De a gondolkodását az embernek ez mélyítette el. Írói vénám mindig gyöngébb volt. Mindig erőfeszítést jelentett nekem valamit megírni. Kétszer-háromszor neki kellett rugaszkodni. Nagyon sokáig hurcolom magammal a szöveget, amíg azt leírom. Most is még, ritkán fordul elő az, hogy első nekifutásra én 8-10 oldalt leírjak, és azon nem javítok. Ilyenre nem is emlékszem, hogy lett volna. Sokszor újragondolok dolgokat. Volt olyan is, hogy az egészét átírtam. Sokszor megálmodom a válaszokat valamire. Éjszaka felkapcsolom a lámpát, és felírom. Az a jó. Nagyon sokat adtam mindig az életemben a belső ráérzésre, megérzésre. Szakmával kapcsolatban is. Amihez nincs belülről intuícióm, azt képtelen vagyok megcsinálni. Ezért is voltam talán a szakmában is egy kicsit igazán „nem földrajzos”, igazán nem ez, nem az. Ez az interdiszciplinaritás mindenféle tekintetben engem rettenetesen vonzott. Ahogyan A. Anzenbacher írta, az inter-és transzdiszciplinaris témák, megközelítési módok iránt volt, van érdeklődésem. Az egyetemen is mindenfélét hallgattam: filozófiát, művészettörténetet, más órákra is bejártam, amikor nem is volt óráim. Pedig heti 42 óránk volt kötelező. Volt, amikor este 9-ig volt kémiai laborgyakorlatunk és 6-7 vizsga egy félévben.

Az a féle rossz típus voltam, aki nem dolgozott soha folyamatosan, hanem kampányszerűen. Engem az hajtott mindig, amikor szorítóvá vált valami, hogy meg kell csinálni a feladatot, akkor azt nem hagytam abba, amíg be nem fejeztem. De most befejezem.